

О ктиторском натпису кнеза Мирослава у цркви Светог Петра на Лиму*

Миодраг Марковић**

Универзитет у Београду, Филозофски факултет

UDC 72.033(497.11 Bijelo Polje)»11»
003.071=163.41'04
DOI 10.2298/ZOG1236021M
Оригиналан научни рад

Слова „о“ и „h“ која су најписана на крају ктиторског најписана кнеза Мирослава не представљају, као што се раније сматрало, скраћену инвокацију или акроним. У њима не треба видети ни скраћеницу неке речи или личног имена. Знајно је вероватније да су она на поменутом месту најписана у својству цифара и да као делови датума сведоче о томе да је црква Светог Петра на Лиму саграђена 6670. године од стварања света (1161/1162).

Кључне речи: Свети Петар у Бијелом Пољу, кнез Мирослав, ктиторски најпис, алфабетски нумерички систем, српска средњовековна архитектура

The Old Slavonic Cyrillic letters „o“ and „h“ written at the end of Prince Miroslav's inscription in the church of St. Peter in Bijelo Polje are not, as was earlier thought, an abridged invocation or an acronym. One should not interpret them either as an abbreviation for some word or personal name. It is much more likely that in the said position, these letters were written out as alphabetic numerals and that as a part of the inscription's date, they testify that the church of St. Peter was built in the 6670th year from the creation of the world, i.e. 1161/1162 AD.

Key words: Church of St. Peter in Bijelo Polje, Prince Miroslav, donor's inscription, alphabetic numeral systems, Serbian medieval architecture

Црква Светог Петра на Лиму, која се данас налази у центру Бијелог Поља, задужбина је хумског кнеза Мирослава, брата српског великог жупана Стефана Немање. Саграђена је у другој половини XII века на остацима старије грађевине, а касније је у више наврата преграђивана и обнављана.¹ Први пут се то догодило највероватније још за живота кнеза Мирослава. Могуће је да је неких радова на цркви било и у доба краља Уроша I, око 1254. године, када је храм Светог Петра постао катедрала Хумске епископије.² До још једне обнове дошло је почетком XIV столећа, заслугом хумског епископа Данила (потоњег архиепископа Данила II) и уз материјалну подршку краља Милутина. Сачувани живопис потиче управо из тог времена.³ Ускоро после Велике сеобе, у доба турске окупације српских земаља, задужбина кнеза Мирослава претворена је у цамију, што је донело нове измене у њеној структури. Грађевини је враћена првобитна намена тек 1922. године, а данашњи изглед добила

је после конзерваторско-рестаураторских радова изведених 1961–1962 (сл. 1).⁴

У осветљавању питања ктитора и одређивању хронологије изградње цркве Светог Петра веома важну улогу имао је натпис уклесан у лунету њеног главног портала, постављеног између припрате и наоса (сл. 2). У натпису се као једини ктитор цркве помиње „Степан Мирослав“, „кнез хумски“, „син Завидин“, а изричито је наведено и то да је кнез цркву *сазидао*, без назнаке да се радило о обнови старијег светилишта: *o-u ime w%tq&c>a i s%qlna i s%vett%ago d%u%na y s%Q&nq zavidinq a imenemq rabq b%&/!%& stypanq miroslavq knezq hlqmqskl sqzldahq crqkqvq s%vett%ago ap%stola petra oh* (слике 3 и 4).⁵

* Овај чланак – написан у оквиру рада на пројекту *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (ев. бр. 177036), који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије – саопштен је у краћој форми на десетом научном скупу „Ниш и Византија“, одржаном јуна 2011. у Нишу.

** mmarkovi@f.bg.ac.rs

¹ О историји цркве Светог Петра в. Р. Љубинковић, *Хумско епархиско власелинство и црква Светог Петра у Бијелом Пољу*, Старинар 9–10 (1959) 98–104, 123; D. Nagorni, *Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje (Montenegro). Ihre Stellung in der Geschichte des serbischen Architektur*, München 1978, 1–62; М. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд 1989, 47–50.

² О хронологији градитељских радова на цркви Светог Петра, са освртом на ранија истраживања, в. Чанак-Медић, *op. cit.*, 47–71. За најважнија гледишта о првим двама фазама у изградњи храма в. стр. 39 *infra*.

³ Б. Тодић, *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998, 341–342.

⁴ О тим радовима в. Ј. Нешковић, *Конзерваторско-рестаураторски радови на цркви Св. Петра у Бијелом Пољу*, Старине Црне Горе 1 (1963) 108–110. Недавно су започети радови на поновној изградњи јужне куле-звоника.

⁵ Натпис је први пут објављен 1871. године. Објавио га је сарајевски учитељ Сава Косановић, потоњи митрополит дабробосански. Учинио је то уз неколико значајних грешака јер је натпис у његово време, због кречног премаза, био тешко читљив (примера ради, име ктитора цркве прочитано је као „Степан Радишин кнез захљумски“, а Завидино име није уочено), cf. С. Косановић, *Српске старине у Босни. Неколике биљешке*, Гласник Српског научног друштва 29 (1871) 184–185. Косановићево издање прештампао је скоро три деценије касније Љ. Стојановић, уз напомену да је реч о натпису „на садашњој цамији у Белом Пољу“, насталом „можда у XVI веку“, в. *Стари српски записи и најписи II*, ed. Љ. Стојановић, Београд 1903 (даље: ССЗН), 471 (No. 4645). Текст натписа је тек после ослобођења српских земаља од Турака и враћања Мирославље задужбине првобитној намени исправно публиковао

Сл. 1. Црква Свѣтог Пеѣтра у Бијелом Пољу, поглед са североисточа
 Fig. 1. Church of St. Peter at Bijelo Polje, view from the northeast

Сл. 2. Црква Свѣтог Пеѣтра у Бијелом Пољу, главни портал
 Fig. 2. Church of St. Peter at Bijelo Polje, main portal

За сасвим прецизно датовање изградње првобитне цркве највећи значај могла би, међутим, да имају два последња слова натписа — „о“ (он) и „h“ (хјер) — чије значење још увек није поуздано разрешено (слике 3, 4 и 5). Први је на та слова скренуо пажњу Владимир Петковић, давне 1922. године, закључивши да она „поуздано означавају завршетак текста, ако то није остатак текста, који је био у последњем реду па је уништен“.⁶ Двадесетак година касније учињен је први покушај да се загонетна слова протумаче — Владимир Ђоровић изнео је мишљење да је реч о „кратици за појам: **o h(risty)**“.⁷ Радивоје Љубинковић није прихватио такво објашњење, али је свој осврт на слова „о“ и „h“ свео на закључак да њихово значење није јасно. Додао је још само то да она немају никакве везе с годином зидања цркве.⁸ Драган Нагорни, који се најдетаљније бавио питањем последњих слова Мирослављевог натписа, убедљиво је показао да је натпис и првобитно имао пет редова, то јест да никада није постојао шести, „последњи“ ред, о којем говори В. Петковић. Закључио је такође да је претпоставка В. Ђоровића о ктиторовом обраћању Христу неприхватљива због два разлога. Инвокација у форми акронима била би врло необична, а подразумевала би употребу узвика „w“ уз вокатив именице.⁹ Ђоровићева претпоставка мора бити одбачена из још једног разлога. Обраћање Господу на крају ктиторског натписа не би ни у пуној ни у акронимској форми имало смисла због инвокације којом почиње натпис (**ou ime wtqca i sqlna i svetago dUha...**). Нагорни је, међутим, и сам закључио да слова „о“ и „h“ заједно чине акроним сличан криптограмима исписиваним поред представа голготског крста. Његово би значење било **o(brativ[i se] h(ristou))**, а те речи би, по свом смислу, представљале „савршен завршетак“ текста натписа. У контексту целине то би значило „да је Мирослав могао да сагради грађевину тако што се обратио Христу за помоћ“.¹⁰

Чини се да ни тумачење Нагорног није прихватљиво. Није нам познат ниједан средњовековни ктиторски натпис са сличним исказом. У скоро свим сачуваним

В. Р. Петковић (Син Завидин, Мирослав, кнез хумски, in: *Сјоменица ђедесетогодишњице професорског рада С. М. Лозанића*, Београд 1922, 45). У каснијим временима натпис је објављен у више наврата. Наводимо само најважнија издања: ССЗН VI (1926) 91 (No. 10008); А. Дероко, *Црква Св. Аѣосѣола Пеѣтра у Бијеломе Пољу*, Гласник Скопског научног друштва 7–8 (1930) 145–146; Ј. Ковачевић, *Prvi klesari ĉirilskih natpisa na Balkanu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Arheologija 15–16 (1960–1961) 315, sl. 4; Г. Томовић, *Морфологија ћирилских натписа на Балкану*, Београд 1974, 37 (No. 10); Nagorni, *Die Kirche*, 26, Abb. 6 (са убедљивом претпоставком да је између слова „w“ и „c“ у речи **w%tqca** био уклесан крст који је уништен у време када је црква служила као цамија, сл. 4); М. Ивановић, *Ћирилски еѣиграфски сјоменици из Србије, Црне Горе и Македоније (одливи)*, Београд 1984, 3 (No. 1), ил. 1; Чанак-Медић, *Архиѣкѣура Немањиног доба II*, 47–48, сл. 2, 36–37, 39; Б. Чигоја, *Најсѣјарији срѣпски ћирилски натписи (графѣја, орѣографѣја и језик)*, Београд 2003, 26–27. Аутентичност натписа доказао је В. Ђоровић [*Пиѣање о хронологији у делима Св. Саве*, Годишњица Николе Чупића 49 (1940) 23, 34–36].

⁶ Петковић, *Син Завидин*, 45, п. 1.

⁷ Ђоровић, *Пиѣање о хронологији*, 36.

⁸ Љубинковић, *Хумско еѣархиско властѣлинсѣво*, 97.

⁹ Nagorni, *Die Kirche*, cit., 29, п. 10. Примедба у вези са узвиком „w“ није на месту. Међу тзв. примарне узвике у старословенском језику убрајају се и „o“ и „w“, с тим што је обично писано „w“, у складу са грчким изворником, в. П. Ђорђић, *Старословенски језик*, Нови Сад 1975, 213. Ваља такође имати на уму то да је још у XIX веку угледни руски филолог И. И. Срезњевски на основу рукописне грађе запазио да се у свакој старословенској речи у којој се јавља слово „w“ уместо њега може појавити слово „o“. Једини изузетак јесте предлог **w%tq**, и то у варијанти код које је „t“ написано као надредно слово (**W**); в. И. И. Срезњевский, *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам III*, Санктпетербург 1903, 1682.

¹⁰ Nagorni, *op. cit.*, 30 („... was im ganzen Text bedeutet, daß Mirosлав mit der Hinwendung an Christus um Hilfe den Bau errichten konnte“).

Сл. 3. Црква Светог Петра у Бијелом Пољу, ктиторски натпис кнеза Мирослава
Fig. 3. Church of St. Peter at Bijelo Polje, main portal, inscription of the ktitor, Prince Miroslav

примерима из српске средине, па и у натпису кнеза Мирослава, већ на почетку текста наглашава се да је ктиторско дело остварено „у име Оца и Сина и Светог Духа“, односно „вољом Божијом“ („вољом Оца, помоћу Сина и извршењем Светог Духа“, почев од средине XIV века).¹¹ У таквом контексту додатни исказ који би саопштавао да је ктитор свој подухват остварио **obrativ[ci se] hristou** („тако што се обратио Христу“) био би сувишан. Уосталом, глагол **obratiti sa** није у старом српском језику употребљаван у смислу који му је у својој претпоставци дао Нагорни. Према речницима старословенског језика, тај глагол имао је бројна значења — *окренути се, обрнути се, преобрати се, преобразити се, преишорити се, иромениити се, ийравити се, кренути, врати се*¹² — али не и *иуити се некоме речи*. Ово последње једно је од значења глагола *обрати се* у савременом српском језику.¹³ Речи **obrativ[ci sa] hristou** говориле би, дакле, нешто друго — да је кнез Мирослав саградио цркву Светог Петра након што се „окренуо“ или „вратио“ Христу. То би подразумевало да је он у неком периоду свог живота одбацио хришћанску веру, па да јој се онда опет приклонио. Иако сам Нагорни не разматра могућност таквог значења наведених речи, осврнућемо се укратко и на њега јер је у историографији било покушаја да се кнез Мирослав представи као богумил.¹⁴ Поред осталог, и чувено јеванђеље које је рађено за тог Немањиног брата (Народни музеј у Београду, бр. 1536) довођено је у везу са учењем богумила.¹⁵ Хипотезе о Мирослављевом богумилству нису, међутим, биле поткрепљене чврстим аргументима, па су у науци одавно одбачене.¹⁶ Чак и да је хумски кнез заиста неко време био следбеник богумилске секте, тешко је поверовати да би алудирао на сопствену јеретичку прошлост у ктиторском натпису. Још је мање вероватно да би тај свој повратак правоверју исповедио у акронимској форми.

Уопште узев, претпоставка о укључивању криптограма акронимске форме у ктиторски натпис из цркве Светог Петра сама по себи доводи у питање тумачење које је у вези с последњим словима тог натписа изнео Нагорни. Она не може бити поткрепљена ниједним аналогним примером. Као што је одавно запажено, основна намена ктиторских натписа била је да „трајно и сваком

видљиво обелодане“ име ктитора и појединости његовог ктиторског чина.¹⁷ Акроними, криптограми и слични симболи прикривеног значења ту намену довели би у питање.

Из истих разлога не може се узети у разматрање ни евентуална претпоставка да је у ктиторском натпису кнеза Мирослава био употребљен тајнопис. Уосталом, примена правила дешифровања тајног писања на два последња слова из тог натписа није од користи за разумевање њиховог значења. Према правилима најчешће употребљаваног вида тајнописа у српским писаним изворима, заснованог на грчком обрасцу, слово „o“ треба читати као „l“, а слово „h“ као „u“. С друге стране, тзв. проста литореја, тајнопис који се у споменицима старословенске писмености појављује још од прве трећине XIII века, подразумева да се „oh“ чита као „ol“.¹⁸

¹¹ За неке карактеристичне примере в. Томовић, *Морфологија*, 37 (No. 10), 38 (No. 12), 44 (No. 21), 46 (No. 23), 47 (No. 24), 50 (No. 29), 65 (No. 47), 77 (No. 63), 104 (No. 101), 113 (No. 112); Ц. Грозданов, Г. Суботић, *Црква светог Ђорђа у Речици код Охрида*, Зограф 12 (1981) 73, сл. 17; Р. Мihaljčić, *Namentragende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1982, 91 (No. 141), 122 (No. 180); J. Prolović, *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska*, Wien 1997, 29–32, Figs. 1–2; Б. Цветковић, *Манасиур Лујовац. Прилог ипоруцавању*, Лесковачки зборник 39 (1999) 94.

¹² Cf. Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних сјавина српских*, дио други, Биоград 1863, 190; F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*, Wien 1865, 473; Срезневский, *Материалы II* (1895), 544; *Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae* 22, red. J. Kurz, Praha 1972, 487–488.

¹³ *Речник српскохрватског књижевног и народног језика XVI*, ed. М. Николић et al., Београд 2001, 420 („усмено или писменим путем упутити некоме речи, молбу, предлог, захтев, приговор и сл.“).

¹⁴ Cf., на пример, Ф. Милобар, *Бан Кулин и његово доба*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини 15 (1903) 498.

¹⁵ Ђ. Стричевић, *Мајстори минијатура Мирослављевог јеванђеља*, ЗРВИ 1 (1952) 189, 192–197 (с претпоставком да је то јеванђеље можда доспело у Захумље као поклон Кулина бана кнезу Мирославу).

¹⁶ Cf. Ђ. Сп. Радојичић, *Богомили и Мирослављево јеванђеље*, in: idem, *Књижевна збивања и сјаварања код Срба у средњем веку и у ипурско доба*, Нови Сад 1967, 49–51; Nagorni, *op. cit.*, 20–24 (с литературом).

¹⁷ Cf. Томовић, *Морфологија*, 16.

¹⁸ У вези са наведеним cf. Д. Костић, *Тајно ипсање у јужнословенским ћириловским сјоменицима*, Глас Српске краљевске академије 92 (1913) 1–62; А. И. Соболевский, *Славяно-русская пале-*

Сл. 4. Црква Светог Петра у Бијелом Пољу, ктиторски натпис (цртеж Д. Нагорног)
 Fig. 4. Church of St. Peter at Bijelo Polje, main portal, inscription of the ktitor (drawing D. Nagorni)

Читање ктиторских натписа једино су отежавале компликоване лигатуре и скраћене речи, нарочито оне које су биле исписане без надредних знакова. У натпису из цркве Светог Петра постоји само једна једноставна лигатура (уобичајен спој слова „i“ и „n“ у речи *zavindiq*), али скраћивања речи без употребе титле има на више места: *w%tq&ca, s%Q&na, s%ve&t%a&go, d%U&na, s%Q&ng, b%&/J%& s%ve&t%a&go* и *ap%stola* (слике 3 и 4). Претраге речника старословенског језика показују ипак да се последња два слова у Мирослављевом натпису не могу протумачити ни као скраћеница неке речи — ниједна пронађена реч која почиње словом „o“ и садржи слово „h“ не би имала смисла у контексту његове садржине.¹⁹

Не сме се занемарити ни чињеница да се у натписима на средњовековним порталима неретко помињу градитељи, скулптори или клесари који су те натписе исписали (на пример, мајстор Радоња на надвратнику западног портала цркве манастира Светог Јована у Повљима на Брачу, скулптор Радован на порталу катедрале у Трогиру, градитељ фра Вита на надвратнику јужног портала дечанске припрате, протوماјстор Рад Боровић на прагу портала Љубостиње).²⁰ Њихова имена, међутим, нигде нису написана у скраћеној форми. И мајстор Браја исписао је своје име у пуном виду на надгробном натпису требињског жупана Грда (слике ба и бб), а њему се с ваљаним разлозима приписује израда ктиторског натписа кнеза Мирослава.²¹ Отуда нема основе ни за евентуалну претпоставку да се на крају бјелополског натписа крије име неке личности која је имала важну улогу у изградњи или украшавању цркве Светог Петра.

Преостаје, чини се, још само једна могућност — да је последњим словима у натпису обележена бројна вредност. У нумеричком систему старословенске ћирилице словом „o“ означава се број 70, а словом „h“ број 600.

Као што показују сачувани примери, слова у својству цифара појављују се у српским ктиторским натписима готово искључиво у оквиру датума.²² Тај је податак значајан будући да су бројеви 600 и 70 код датирања коришћени само за означавање година; код навођења осталих хронолошких података који се појављују у натписима српских ктитора (месец, дан и индикт) они нису могли бити употребљени. Важно је узети у обзир и системе датирања примењиване током средњег века у

српској средини. У ћирилским ктиторским натписима доследно се користи византијска (цариградска) ера, код које се године броје од стварања света.²³ Стога је готово

ографиа, С.-Петербург 1908, 108–113; М. Н. Сперанский, *Тайнопись в юго-славянских и русских памятниках письма*, Ленинград 1929. За осталу важнију литературу о старословенском тајнопису в. Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних ђојмова*, Београд 1990², 342–343.

¹⁹ За пописе старословенских речи које почињу словом *on* а садрже слово *xjer* в. Даничић, *Рјечник* II, 183–263; Miklošič, *Lexicon*, 459–550; Срезневский, *Материалы* II, 513–840; *Slovník* 22 (1972) 475–512; 23 (1972) 513–576; 24 (1973) 577–631.

²⁰ За поменуте натписе в. Томовић, *Морфологија*, 34 (No. 6), 54 (No. 33), 84 (No. 74); Mihaljčić, *Namentragende Steininschriften*, 43 (No. 66). Cf. и Томовић, *op. cit.*, 14.

²¹ Натпис потиче из друге половине XII века, а пронађен је у цркви у селу Полицама код Требиња (данас се чува у Музеју Херцеговине у Требињу), в. Ковачевић, *Prvi klesari ćirilskih natpisa*, 314–315, sl. 3 (с претпоставком да се мајстор звао Братен); Томовић, *Морфологија*, 34 (No. 5); Чигоја, *Најстарији српски ћирилски натписи*, 15–16 (са осталом литературом). За гледиште да је Грдов и Мирослављев натпис радила иста рука в. Ковачевић, *op. cit.*, 314–315, Nagorni, *op. cit.*, 30–34 (с претпоставком да је мајстор Браја био и градитељ цркве Светог Петра у Бијелом Пољу); Томовић, *op. cit.*, 15, 27; Чигоја, *op. cit.*, 41. Cf. и В. Мошин, *Најстарија кирилска епиграфика*, in: *Словенска њисменост. 1050-годишнина на Климентј Охридски*, Охрид 1966, 41, T. V/1, VI/2 (аутор сматра да су два натписа слична по калиграфској форми слова, али да се разликују по употреби *ѡанког јер*, које се јавља само у Мирослављевом натпису).

²² Изузеци су веома ретки и по свом карактеру нису значајни за наше истраживање, cf. Томовић, *Морфологија*, 54 (No. 33 – ктиторски натпис из Дечана, где је слово „g“ с бројном вредношћу написано као део владаревог имена), 57 (No. 37 – ктиторски натпис на западном порталу у Леснову, где се слово „k“ с бројном вредношћу појављује у попису имовине коју ктитор додељује том манастиру). Појам *дајум* користимо као технички термин за означавање дела писаног документа (натписа, записа, повеље) који садржи хронолошке податке о његовом настанку. Cf., нпр., М. А. Пурковић, *Дајирање у домаћим српским изворима средњег века*, Гласник Југословенског професорског друштва XIII/8 (1933) 739–751.

²³ Cf. Љ. Стојановић, *Дајирање стarih српских записи и натписи*, in: ССЗН VI, 179 (ктиторски натписи из цркава наведени су у реду VIII); Томовић, *op. cit.*, 38–120; Чигоја, *Најстарији српски ћирилски натписи*, 27–39, 52–53. Рачунање година по хришћанској ери, од рођења Христовог, појављује се у ћирилским натписима српских ктитора старијим од друге половине XVI века само једном – у натпису госпође Јелене Балшић, кћерке кнеза Лазара, исписаном 1439/1440. године на надвратнику портала Богородичине цркве на острву Бешка (Велика Горица) у Скадарском језеру. И у том натпису, међутим, датум је најпре забележен према византијској ери, в. Томовић, *Морфологија*, 113 (No. 112).

сасвим извесно да би и у натпису кнеза Мирослава био примењен тај хронолошки систем.²⁴

Из наведеног проистичу следећи закључци. Слова „о“ и „н“ с краја ктиторског натписа из цркве Светог Петра, уколико су написана у својству цифара, представљала су део датума, а у оквиру датума једино су могла да чине део ознаке за годину. У овом случају то би била година изградње цркве. Ако се имају у виду постојаност употребе византијске ере у српским ктиторским натписима, време у којем је живео ктитор, као и бројна вредност слова *он* и *хјер*, могуће је основано говорити само о једној години. То је 6670. година од стварања света.²⁵ Следио би закључак да је зидање задужбине кнеза Мирослава завршено између 1. септембра 1161. и 31. августа 1162. од рођења Христовог.

Такво тумачење два последња слова Мирослављевог ктиторског натписа може се поткрити још неким аргументима, али је неопходно најпре размотрити његове слабе тачке. Кренућемо од чињенице да би означавање 6670. године словима „о“ и „н“ било непотпуно. Поред тих слова цифара требало би да стоји и одговарајућа ознака за хиљаде, то јест за шест пуних миленијума протеклих од стварања света до године изградње цркве. Она се састоји од знака за број 6 (слово *зјело* — „Z“) и посебног знака за означавање хиљада (Ⲅ).²⁶ У датумима српских ктиторских натписа тај посебни знак за хиљаде понегде није исписан, али није сачуван ниједан пример у којем је цела ознака за 6.000 изостављена.²⁷ Аналогиче се, међутим, могу пронаћи у другим релевантним средњовековним изворима, нарочито у грчким и старословенским летописима.²⁸ Најстарији нама познат пример руског је порекла: у старијој редакцији *Новгородског ѣрвоѣ леѣѣиоѣиса*, сачуваној у препису из прве половине XIII века, година 6583. од стварања света записана је као **ѣрѣ** (583).²⁹ Од прегледаних грчких извора одговарајуће садржине најстарија је једна кратка хроника која је написана на Кипру око 1320. То је тзв. *Хроника 26*, сачувана у препису с почетка XV столећа из Ватиканске библиотеке (*Palat. gr. 367*). У њој су године 6810, 6811, 6814, 6817. и 6818. забележене као $\omega\tau$ (810), $\omega\tau\alpha$ (811), $\omega\tau\delta$ (814), $\omega\tau\zeta$ (817) и $\omega\tau\eta$ (818).³⁰ У руском *Лаврѣнѣиѣјевом леѣѣиоѣису*

Сл. 5. Црква Свѣѣиоѣ Пеѣѣира у Бијелом Пољу, кѣиѣторски наѣиѣис, деѣѣаљ
Fig. 5. Church of St. Peter at Bijelo Polje, main portal, inscription of the ktitor, a detail

из друге половине XIV столећа 6405. година означена је као **ue** (405), а 6789. као **Prū** (789).³¹ У млађим руским летописима, насталим током XVI, XVII и XVIII века, навођење година у скраћеном виду, без бројке која означава хиљаде, прилично је често.³² Одговарајућих примера има и у српским летописима тзв. млађе редакције. Тако је у једном рукопису из Прага (Национални музеј, бр. 12), датованом у крај XV века, цифра за хиљаде изостављена при навођењу године смрти „великог војводе Јаноша“ (Хуњадија). Према писцу летописа, Хуњади је умро године **ckd** (964 = 6964), то јест 1455/1456.³³

Изостанак цифре за хиљаде у хроникама и летописима, најчешће спорадичан, могао би да се објасни посебном природом тог историјско-књижевног жанра. Навођење великог броја узастопних година пружало је летописцима могућност да понеки датум испишу непотпуно без бојазни да ће наведени хронолошки подаци бити нејасни. Смело би се, уз то, рећи да се у областима употребе византијске ере цифра за хиљаде подразумевала код датирања и без писања, будући да је током готово

средњовековних градова Копријана и Смедерева, cf. Томовић, *op. cit.*, 48 (No. 25), 33 (No. 54), 57 (No. 37), 79 (No. 65), 110 (No. 107).

²⁸ Наша „потрага“ за примерима скраћеног писања година у споменицима средњовековне грчке и старословенске ћирилице писмености била је ограничена на неколико публикованих корпуса старих натписа, записа и летописа. Листа сачуваних примера, без икакве сумње, знатно је дужа од оне коју смо сачинили.

²⁹ *Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку*, ed. П. И. Савванитов, Санктпетербург 1875, fol. 9; *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, red. А. Н. Насонов, Москва–Ленинград 1950, 18.

³⁰ P. Schreiner, *Die byzantinischen Kleinchroniken I*, Wien 1975, 203–204. За још неке примере у византијским кратким хроникама v. *ibid.*, 201–203, 209–210, 266–278, 636 (на појединим местима у датуму је изостављена и цифра за стотине).

³¹ *Полное собрание русских летописей I. Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1926–1928, 18, 367.

³² Cf., на пример, *Полное собрание русских летописей*, 37: *Устюжские и Вологодские летописи, XVI–XVIII вв.*, red. К. Н. Сербина, Ленинград 1982, 70, 124–125, 181–192. Појава је нарочито била карактеристична за североисточне области Русије, где се често запажа и у повељама, а нешто ређе у записима на страницама рукописних књига, cf., нпр., Соболевский, *Славяно-русская палеография*, 107; *Рукописные книги собрания М. П. Погодина. Каталог*, I, red. О. В. Творогов, В. М. Загребин, Ленинград 1988, 69 (No. 83).

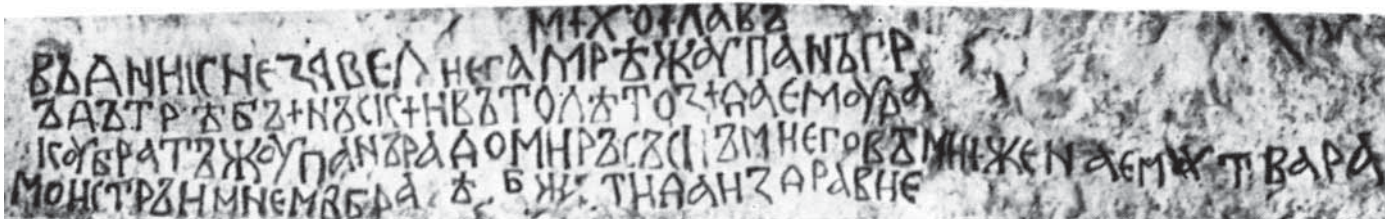
³³ Љ. Стојановић, *Сѣѣари срѣпски родослови и леѣѣиоѣиси*, Сремски Карловци 1927, 239.

²⁴ Датирање према византијској ери било је готово без изузетка заступљено и у старим српским записима све до XVI столећа. О томе v. Стојановић, *Датирање*, 179–180; Пурковић, *Датирање*, 747–750. Исто је тако било и на пољу дипломатике, бар када је реч о Рашкој (Србији). У српским земљама које су се налазиле под снажним утицајем Запада, укључујући и Захумље, повеље су најчешће датирани по годинама од рођења Христовог. Cf. С. Станојевић, *Сѣѣудије о срѣпској дипломатици. XVII Датирање*, Глас Српске краљевске академије 132 (1928) 30–57; Пурковић, *op. cit.*, 739–747. Област Полимља, у којој се налази црква Светог Петра, није, међутим, ни географски ни политички улазила у састав Хумске земље. Од времена образовања првих српских држава она је припадала Рашкој. Током друге половине XII века Стефан Немања и његова браћа Тихомир и Мирослав ту су имали баштинске поседе. Cf., на пример, *Историја срѣпског народа I*, ed. С. Ћирковић, Београд 1981, 161, 193, 303, 453; С. Мишић, *Територијално-ујравна организација Полимља (XII–XIV век)*, in: *Краљ Владислав и Србија XIII века*, ed. Т. Живковић, Београд 2003, 74–88; *Историјски атлас*, red. М. Благојевић, Београд 2011, 35, 36/II, 40, 42.

²⁵ Кнез Мирослав живео је у XII веку, а то је по византијској ери период од 6608. до 6707. године.

²⁶ У српским натписима старијим од средине XV столећа знак за број 6.000 најчешће има облик обрнутог слова *зјело* (ѣ), уз чији је доњи део, слева, придодата ознака за хиљаде у виду косе цртице, слична еквивалентном знаку из грчког алфабетског бројчаног система (тзв. *лева керѣа*). Знатно ређе, код мање од једне петине примера, јавља се правилан облик поменутог слова (Z). Cf. Томовић, *Морфологија*, 26, 38–121.

²⁷ Цифра с бројном вредношћу 6.000 сведена је на слово *зјело* у датумима ктиторских натписа из Муштушта, Дечана, Леснова и из

Сл. 6а. Надгробни најпјис жуџана Грда, друга љоловина XII века. Музеј Херцеговине у Требињу (према М. Веџу)
 Fig. 6а. Epitaph of župan Grd, second half of the twelfth century. Museum of Herzegovina, Trebinje (after: M. Vego)

Сл. 6б. Надгробни најпјис жуџана Грда, друга љоловина XII века. Музеј Херцеговине у Требињу, деџаљ
 Fig. 6б. Epitaph of župan Grd, second half of the twelfth century. Museum of Herzegovina, Trebinje, detail

целог средњег века била иста (Ϸ у грчком, а **љ** у старословенском).³⁴ На сличан закључак упућује и чињеница да она није исписана ни у датумима појединих старих српских записа и натписа у којима је наведена само једна година. Најстарији познати пример потиче с краја XIV века. Неки ђакон Никола, након што је 1391/1392. написао параклитик који се данас налази у Државном историјском музеју у Москви (*Хлудов 131*), забележио је да је свој посао завршио **vq leto devetcatno** (900 = 6900).³⁵ Остали примери знатно су млађи. На првом листу *Служабног минеја за јул*, делу монаха Јефрема из 1570/1571, записано је да је та књига донета из Јерусалима у манастир Троношу **leta rlv** (112 = 7112 = 1603/1604).³⁶ Писар једног зборника који је некада чуван у Гргетегу оставио је белешку с наводом да је његов рукопис израђен према руским предлошцима у манастиру Папраћи године **rki** (128 = 7128 = 1619/1620).³⁷ У забелешкама исписаним на маргинама *Пећког љоменика*, насталог у првој половини XVII века (*САНУ 61*, fol. 40r и 62r) година 7121. (= 1612/1613) означена је као **rka** (121), а 7129. (= 1620/1621) као **rkt** (129).³⁸ Према белешци из једног јеванђелистара чуваног у Завали, године **rkt** (129 = 7129 = 1620/1621) заледила се вода којом је било поплављено Попово поље.³⁹ У псалтиру из некадашње збирке манастира Раковца „грешни Ансетеј“ записао је да је купио ту књигу од игумана Никодима у **leto rl** (130 = 7130 = 1621/1622),⁴⁰ а у другој рукописној књизи из исте збирке било је забележено да је она повезана године **rnz** (156 = 7156 = 1647/1648) „под Фрушком планином, близу града Варадина“.⁴¹ Запис из једног рукописа који се некада налазио у манастиру Лепавини сведочи о томе да је „патос“ манастирске цркве завршен у **rma lyto** (141 = 7141 = 1632/1633), у време игумана Михаила.⁴² На панагијару владике Максима из манастира Крке мајстор **mrteny** написао је да је то дело израђено **v lyto rpz** (187 = 7187

= 1678/1679).⁴³ На бази тордиране колонете на западној страни јужног портала Богородичине цркве у Студеници потписао се игуман Пахомије **vq l(yto) sa** (201 = 7201 = 1692/1693).⁴⁴ Године су обележаване непотпуно и на споменицима датираним по хришћанској ери, нарочито у XVIII веку, када такав начин датирања превлађује у српским изворима. У то време дешавало се да цифре за хиљаде буду изостављене и на репрезентативним натписима или у пословним уговорима.⁴⁵

³⁴ Мисли се на период од 1. септембра 6000. до 31. августа 6999. године од стварања света, то јест од 1. септембра 491. до 31. августа 1491. године од рођења Христовог.

³⁵ ССЗН IV, 18 (No. 6086).

³⁶ М. Сперанский, *Описание рукописей библиотеки Историко-филологического Института Князя Безбородко в г. Нежине*, Известия Историко-филологического Института Князя Безбородко в Нежине XVIII (Нежин 1900) 23–24. Рукопис се сада чува у Институту рукописа Националне библиотеке Украјине у Кијеву.

³⁷ ССЗН I, 299, No. 1089 (рукопис су уништиле усташе, паравојна формација Независне државе Хрватске у Другом светском рату).

³⁸ ССЗН I, 281 (No. 1011); 300 (No. 1101). У истом поменику године су на три места наведене без прве две цифре, v. *ibid.*, 292 (No. 1056), 296 (No. 1077 и 1078).

³⁹ ССЗН IV, 116, No. 6610 (рукописне књиге из Завале нестале су у Другом светском рату).

⁴⁰ ССЗН IV, 120, No. 6631 (рукописи из збирке манастира Раковца данас се чувају у Музеју Српске православне цркве у Београду).

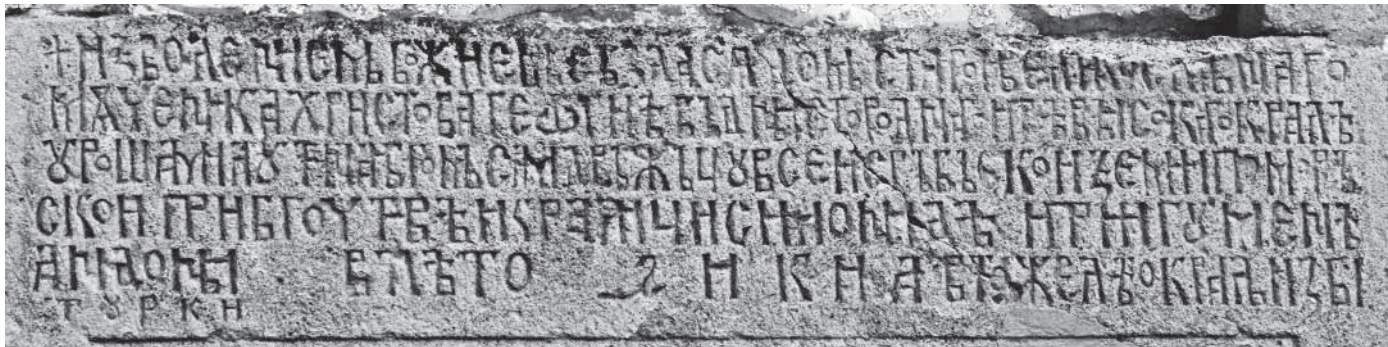
⁴¹ ССЗН I, 360 (No. 1430).

⁴² ССЗН I, 324, No. 1243; ССЗН IV, 136, No. 6733 (рукописи из збирке манастира Лепавине данас се чувају у Повијесном музеју Хрватске у Загребу).

⁴³ ССЗН I, 422 (No. 1756).

⁴⁴ В. Р. Петковић, *Сѣшарине. Зайиси, најпјисе, лисѣине*, Београд 1923, 22 (No. 9).

⁴⁵ На пример, на надгробном споменику Марије Матић, „кћери господара Стоика“, у цркви Ваведења у Сремским Карловцима, v. П. Момировић, *Сѣшари срѣски зайиси и најпјисе из Војводине I*, Нови Сад 1993, 47 (No. 208: ... **prestavi sy leta gldygg** 723) или у уговору који је учитељ Арон Стојановић, јерођакон раковачки, склопио 1793. године са „честним клером и народом славеносрпским“ у селу Медку у Лици,

Сл. 7. Црква Светиог Ђорђа у Старом Нагоричину, западни портал, ктиторски натпис краља Милутина, 1312/1313
Fig. 7. Church of St. George in Staro Nagoričino, west portal, inscription of the ktetor, King Milutin, 1312/1313

Непотпуно навођење године, без бројке за хиљаде, понекад и без бројке за стотине, и данас постоји у српском језику, али само у колоквијалном стилу. Тај феномен може се пратити и у многим другим срединама у којима су у употреби мондијалне (светске) ере. Посебно је занимљив јеврејски хронолошки систем јер је у хебрејској епиграфској и палеографској грађи од раног средњег века до модерног доба цифра за хиљаде изостављана код нотирања година скоро систематски и доследније него било где другде (тзв. *minor era*).⁴⁶

Можда је у одређеној вези с поменутом појавом и један особен начин навођења година који се током средњег века појављује у свим српским земљама, нарочито у Захумљу и Дукљи. Ту се такође не исписује цифра која означава хиљаде, већ је њена бројна вредност изражена одговарајућом речи, док су јединице, десетице и стотине означене цифрама.⁴⁷ Навешћемо неколико занимљивих примера из различитих епоха. У једној од најстаријих сачуваних хумских повеља, оној коју је жупан Радослав, унук кнеза Мирослава, издао Дубровчанима, година њеног издавања, 1254, наведена је као **lyto Uplq{eni y gospoda na [e]go isl(sa) hrista tisl{a 0nd0**⁴⁸ Повеља краља Стефана Дечанског издата дубровачким поклицарима Жуну Вукасовићу, Жуну Држићу и Жуну Лукарчевићу исписана је у Дању **myseca marta 0k0dqng na blagovy{eni E, a wdq v(qp)lq{eni] hristova tisl{a i 0tk0 lyto** (25. марта 1326).⁴⁹ Повеља браће Балшића — Страцимира, Ђурђа и Балше II — издата у Љешу 17. јануара 1368, носи датум **wdq ro/dqstva hristova ... tisl{a i 0tki0 lytq ... myseca glemara .zl. dqng**.⁵⁰ Натпис на гробном камену протопопа Страхиње, сачуваном на старом гробљу у селу Фојници код Гацка, говори да је тај свештеник преминуо **va leto <sedmotis>[no 0m0 mes%ca m%arta 0d 0q-nq** (4. марта 1632).⁵¹ „Расодер“ Гаврило преписао је тропарник у манастиру Свете Тројице код Пљеваља **vx lyto sedmotisl{no i 00.1. ... myseca sek. 50**. (15. септембра 1642).⁵²

Цифра за хиљаде у бјелополском натпису могла је да буде изостављена и грешком, као што се догодило са цифром за стотине („w“) у датуму ктиторског натписа краља Милутина уклесаног 1312/1313. године над западним порталом цркве Светог Ђорђа у Старом Нагоричину (сл. 7).⁵³ Пропусти те врсте били су, међутим, изузетно ретки, па је много вероватније да је клесар кнеза Мирослава намерно прибегаво скраћеном нотирању године. При томе је можда и он, попут неких летописаца и писара, сматрао да се цифра за хиљаде у години подразумева, али је такође могуће да га је на скраћену нотацију принудила ограниченост расположивог натписног поља. На ову другу претпоставку упућује чињеница да у натпису у лунети портала цркве Светог Петра нема ни

израза „**vq lyto**“, којим у српским писаним изворима из средњег века готово увек почиње датумска формулација. Те две речи изостављане су обично само онда када писар није имао довољно места за исписивање опширног текста (нпр., у ктиторским натписима из цркава Светог Николе у Новацима код Тетова и Светог Димитрија у Буштрању код Враћа, из друге половине XVI века,⁵⁴ или у натписима на неким манастирским печатима насталим током првих деценија XVII столећа⁵⁵).

Начин на који су распоређена слова у ктиторском натпису кнеза Мирослава наводи на помисао да се и кнежев клесар суочио с проблемом недовољно великог натписног поља. Он је прво и последње слово у сваком реду натписа скоро приљубио уз оквир лунете портала (слике 3, 8а и 8б), што указује на жељу да се у највећој мери искористи полукружна површина лунете, то јест да се обезбеди довољан простор за текст који би обухватио све елементе уобичајене за средњовековне ктиторске натписе посвећене изградњи цркава (инвокацију, име ктитора, посвету храма и датум његове изградње).⁵⁶ Не

v. ССЗН VI, 171 (прилог III: уговор носи датум „23. Augusta 793“). За још неке позне примере v. ССЗН V, 85 (No. 7826), 86 (No. 7831); ССЗН VI, 134 (No. 10293); Момировић, *op. cit.*, 31–436.

⁴⁶ V., на пример, K. Frojmovics et al., *Jewish Budapest. Monuments, rites, history*, Budapest – New York 1999, 304–305; G. Ifrah, *The universal history of numbers. From prehistory to the invention of the computer*, New York 2000, 217, fig. 17.22; R. L. Eisenberg, *The JPS guide to Jewish traditions*, Philadelphia 2004, 166.

⁴⁷ Cf. Станојевић, *Студије о српској дипломатици XVII*, 32–33, 37, 43, 53, 56.

⁴⁸ *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, ed. Fr. Miklosich, Wien 1858, 44 (No. XLV).

⁴⁹ *Monumenta serbica*, 85 (No. LXXXI).

⁵⁰ *Monumenta serbica*, 177 (No. CLXI).

⁵¹ Ђ. Трухелка, *Сѣари најѣиси из Херцеговине*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини 8 (1896) 325; ССЗН I, 322 (No. 1232). Поменути прототоп често је поистовећиван са истоименим српским зографом из Будимље, cf. С. Петковић, *Делатносѣ зографа ѣоѣа Сѣрахѣне из Будимље*, *Старине Црне Горе I* (1963) 126, п. 57.

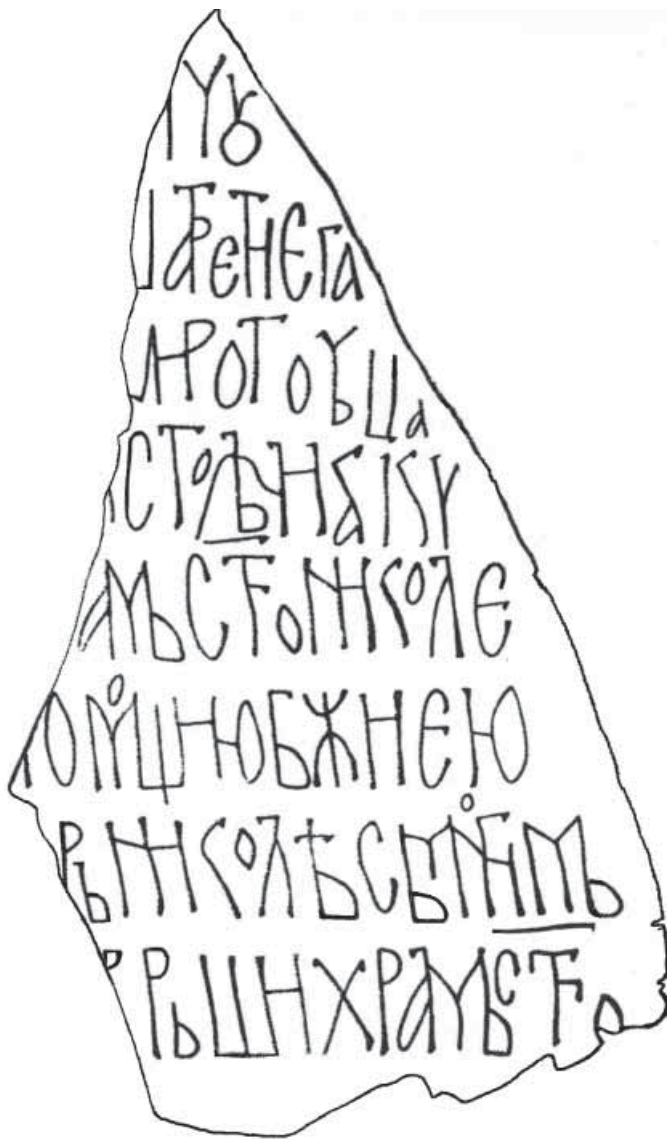
⁵² ССЗН I, 347 (No. 1361). О том рукопису (*Пљевља 68*) v. В. Мошин, *Ѣирилски рукоѣиси манаѣиѣира Св. Троѣице код Пљевља*, *Историски записи* 14 (1958) 251.

⁵³ О натпису из Нагоричина v. Томовић, *op. cit.*, 46 (No. 23); Б. Тодић, *Сѣаро Нагоричино*, Београд 1993, 26–27, црт. 1.

⁵⁴ За натпис из Новака, који говори о живописању цркве (1576/1577) v. ССЗН IV, 79 (No. 6387). За натпис из цркве Светог Димитрија, који сведочи о датуму њене изградње (август 1591) v. ССЗН IV, 85 (No. 6427).

⁵⁵ Cf., на пример, печат манаѣира Никоље у Овчарско-кабларској клисури, израђен 1613 [ССЗН I, 281 (No. 1007)]; З. Златић Ивковић, *Манаѣиѣир Никоље у Овчарско-кабларској клисури*, Београд 2005, 14], и дечански печат из 1623. године (Шакота, *Дечанска ризница*, 329–330, 335, сл. 2).

⁵⁶ Такав приступ полукружном натписном пољу не може се сматрати уобичајеном праксом клесара. О томе сведочи компаративна грађа, која се у српској средини своди на два примера. У виду имамо,

Сл. 9. Свети Никола Дабарски, ктиторски натпис краља Стефана Дечанског, фрагмент десне половине натписа, око 1328. (према цртежу М. Шакоће)
 Fig. 9. Church of St. Nicholas Dabarski, inscription of the ktitor, King Stefan Dečanski, right half of the inscription, fragment, ca. 1328 (after: M. Šakota)

садржина већ написаног текста, као и уобичајена структура ктиторских натписа.⁶² Разуме се да би и у овом случају датум морао бити означен у најкраћој форми.

У вези с наводима из претходног пасуса важно је узети у обзир чињеницу да распоред слова у средњовековним натписима није увек био унапред смишљен. Изузетак су тзв. калиграфски натписи, чија су главна обележја — китњаста облици слова и веома сложене лигатуре — захтевала брижљив и свеобухватан план израде, понекад и претходну скицу на камену.⁶³ Текстови натписа чији клесари нису имали калиграфских претензија бивали су и у току самог урезивања у камен прилагођавани датом натписном пољу. Дешавало се то и онда када се њихова садржина односила на најугледније личности. Дobar пример је поменути ктиторски натпис краља Милутина на западном порталом цркве Светог Ђорђа у Старом Нагоричину. Клесар тог натписа није добро проценио расположиво место за писање на правоугаоној површини архитрава, па се при клесању слова у последњем реду суочио с могућношћу да његов текст буде знатно краћи од текста претходна четири реда. У настојању да

разрешити проблем, преостале делове текста претерано је размакао један од другог, али је готово цела десна половина доњег реда ипак остала празна (сл. 7). Изгледа да је управо због тога уклесана још једна реченица, која нема непосредне везе с првобитно исписаним текстом.⁶⁴

Пред сличном тешкоћом нашао се и клесар репрезентативног ктиторског натписа краља Душана исписаног над јужним порталом дечанског католикона. У жељи да избегне нешто мању празнину на десној страни доњег реда, он је развукао само делове датума, то јест уводне речи **vq lyt(o)** и слова-цифре којима је означена година изградње цркве. На крају је, вероватно због истог разлога, додао необичан знак у виду квадрата са уцртаним дијагоналама, који се обично тумачи као еснафски или конструкторски симбол протомајстора фра Вите из Котора и његове радионице (сл. 10).⁶⁵

У овом контексту умесно је још једном поменути и ктиторски натпис Јелене Балшић с надвратника портала Богородичине цркве на острву Бешка у Скадарском језеру. Клесар тог натписа, чија су два горња реда складно уклопљена у архитектонски оквир, попунио је празно место на крају доњег реда тако што је поред године од стварања света, исписане ћириличким цифрама, унео и годину хришћанске ере, исписану римским бројкама (сл. 11). Будући да за такво двоструко датирање не постоје аналогије у српским ктиторским натписима, има највише основа да се оно објасни жељом да се оствари складна композиција натписа.⁶⁶

Сумњу у претпоставку да слова *он* и *хјер* с краја ктиторског натписа кнеза Мирослава представљају цифре могло би да изазове и то што изнад њих не постоје титле — уобичајене ознаке слова с бројном функцијом у старословенској писмености.⁶⁷ И за ту особеност натписа постоје, међутим, аналогије у српској средњовековној епиграфици. Цифре нису означене титлама на клесаним ктиторским натписима из цркве Светог Ђорђа у Старом Нагоричину, Богородичине цркве у Ваганешу код Новог Брда и из средњовековног града Копривијана код Ниша (задужбина Ненада, сина казнаца Богдана, највероватније из 1372),⁶⁸ а изгледа да их није било ни у датуму делимично сачуваног ктиторског натписа Стефана Немање из цркве Светог Ђорђа у Расу (1170/1171).⁶⁹ Нису исписане ни изнад слова-цифара којима је у фре-

⁶² Управо је датум најчешће заузимао последњи део ктиторских натписа, cf. Томовић, *op. cit.*, 43 (No. 20), 44 (No. 21 и 22), 46 (No. 23), 48 (No. 25), 50 (No. 29), 53 (No. 31), 54 (No. 33), 55 (No. 35), 56 (No. 36), 77 (No. 63), 78 (No. 65), 104 (No. 101), 110 (No. 107), 113 (No. 112), 120 (No. 123). За најраније примере v. стр. 36 и п. 134 *infra*.

⁶³ Cf. Томовић, *op. cit.*, 13–15 (с примерима).

⁶⁴ Не може се поуздано одредити када је та реченица уклесана — у исто време када и остали делови натписа или нешто касније. Вероватније је, ипак, да је додата накнадно с обзиром на велику ширину размака између речи у првој половини последњег реда. За натпис из Нагоричина v. п. 53 *supra*.

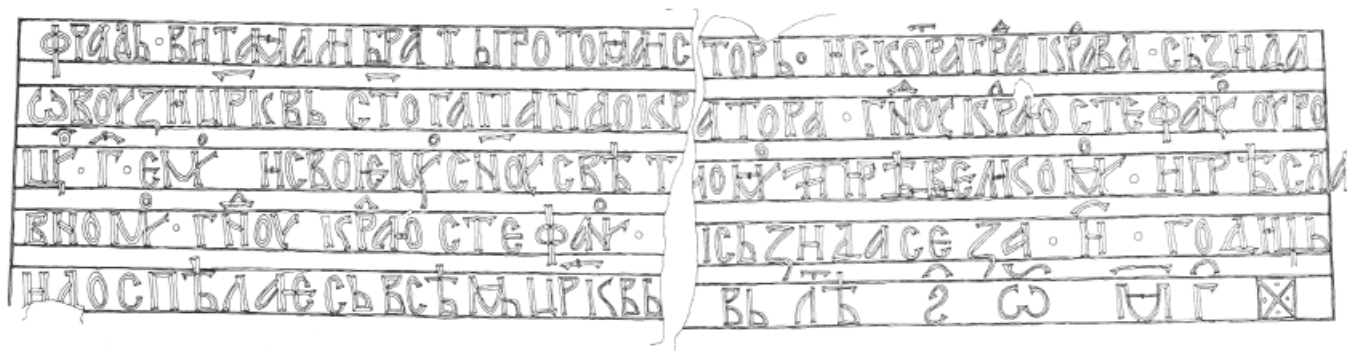
⁶⁵ За натпис из Дечана, чије се клесање обично приписује фра Вити, v. Б. Тодић, М. Чанак-Медић, *Манасџир Дечани*, Београд 2005, 22–23, 208, сл. 8, 168–170; М. Чанак-Медић, *Манасџир Дечани. Саборна црква, архивекџура*, Београд 2007, 19, сл. 3.

⁶⁶ О том натпису v. п. 23 *supra*.

⁶⁷ О писању титли изнад слова-цифара v., нпр., Ђорђић, *Старословенски језик*, 29.

⁶⁸ За натпис из Старог Нагоричина v. п. 53 *supra*; за натпис из Ваганеша v. п. 124 *infra*; за натпис из Копривијана v. Љ. Стојановић, *Где је био град Копривијан?*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 7 (1927) 217, сл. 1 (с претпоставком да је реч о логотету Ненаду и датовањем натписа у 1380); М. А. Марковић, *Натпис из града Копривијана*, Старица 12 (1937) 99, сл. 1.

⁶⁹ За натпис из Ђурјева ступова v. п. 56 *supra*.

Сл. 10. Црква Христѡа Панѡокраѡора у Дечанима, јужни ѡортал, киѡиѡорски наѡиѡис краља Душана, 1334/1335.
(цртѡеж М. Чанак-Медић)

Fig. 10. Church of Christ Pantokrator, monastery of Dečani, south portal, inscription of the ktetor, King Dušan, 1334/1335
(drawing M. Čanak-Medić)

ско-натпису из Богородичине цркве у Студеници нотирана година осликавања Немањиног маузолејног храма (1208/1209).⁷⁰ Важна је, такође, чињеница да клесар натписа из цркве Светог Петра на Лиму није користио титле ни при скраћивању речи (слике 3 и 4).⁷¹

Слова употребљена у својству цифара обично су у старословенским писаним изворима означавања и тако што је испред и иза њих, по средини реда, исписивана по једна тачка.⁷² У натпису кнеза Мирослава уклесана је само једна тачка — иза слова „h“ (сл. 5)⁷³ — али се мора имати у виду податак да у српским ктиторским натписима цифре датума врло често уопште нису обележаване тачкама.⁷⁴ С друге стране, та једна уклесана тачка не може послужити ни као чврст аргумент за тврдњу да су последња два слова натписа написана у својству цифара. Њоме је могао да буде означен крај натписа, као што је учињено у натписима Јована Оливера из Леснова (1340/1341) и Николе Дорјеновића из манастира Никоље код села Шаторње (1424/1425),⁷⁵ а недостаје и тачка испред слова „o“. Можда је ипак вредна пажње чињеница да велика већина српских ктиторских натписа нема тачку на крају текста,⁷⁶ а поменућемо и то да је у натпису из Никоље тачка исписана само иза последње цифре датума — **vq lyto qс#3**.⁷⁷

Најкрупнију потешкоћу за тумачење слова *он* и *хјер* као делова датума ктиторског натписа кнеза Мирослава представља околност да је слово „o“ (бројна вред-

ност 70) уклесано слева, а слово „h“ (бројна вредност 600) здесна. У нумеричком систему старословенске ћирилице, формираном скоро дословно према грчком алфабетском бројчаном систему, свака јединица, десетица и стотина означавања је засебним словом, док су код нотирања хиљада коришћене цифре за јединице, с тим што је испред њих стављан посебан знак. Стога при писању вишецифрених бројева није примењиван позициони него адитивни принцип, што значи да се вредност броја добијала сабирањем вредности свих његових цифара. Редослед слова цифара у суштини је, дакле, био небитан, али је правописна традиција старословенског језика налагала да се оне ређају по величини, слева надесно, почев од највеће цифре.⁷⁸ Такав начин писања бројева доследно је поштован у старој српској писмености и код нотирања година. То потврђују сви сачувани ктиторски натписи у којима постоји датум.⁷⁹ На исти начин године су означаване и у бугарским и руским ћирилским натписима средњег века.⁸⁰

Аналогије за обрнут редослед слова-цифара у натпису из цркве Светог Петра могу се, међутим, пронаћи у поменутом грчком нумеричком систему, који је добио широку примену још у доба хеленизма. И сам апозиционог карактера, он је дозвољавао могућност да се код вишецифрених бројева цифре ређају и по узлазном низу, од нижих ка вишим.⁸¹ Таква пракса била је преузета из грчког говорног језика, о чему, поред осталог, сведоче

⁷⁰ За тај натпис в. С. Мандић, *Древник. Записи конзерваторѡа*, Београд 1975, 82–83; В. Ј. Ђурић, *Преокретѡ у уметности Немањиног доба*, in: *Историја српског народа I*, ed. С. Ђирковић, Београд 1981, 277. Титле, изгледа, нису биле исписане ни изнад цифара у датуму ктиторског натписа из цркве Светог Ахилија у Ариљу (1295/1296), cf. Д. Војводић, *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005, 33, 202, 287, сл. 3. Фреско-натписи са истом особеношћу јављају се и у време турске власти над српским земљама, на пример у цркви Светог Никите код Скопља (из 1484; в. Ј. Хаѡи-Василевић, *Скопље и његова околина*, Београд 1930, 445), параклису Светог Николе у Богородичиној цркви у Кучевишту (из 1501; П. Н. Милуков, *Христианске древности Западној Македонији*, Известия Русског археологическог института в Константинополе 4, 1899, 132), у припрати цркве Светог арханђела Михаила у Борчу [из 1553; в. С. Кесић, *Животије цркве Арханђела Михаила у Борчу*, Саопштења 25 (1993) 73–74, сл. 3].

⁷¹ V. стр. 24 supra.

⁷² Ђорђић, *Старословенски језик*, 29.

⁷³ Ту тачку приметио је још А. Дероко (*Црква Св. Аѡосѡола Пеѡра*, 145).

⁷⁴ Томовић, *op. cit.*, 44 (No. 22), 46 (No. 23), 53 (No. 31), 54 (No. 33), 55 (No. 35), 77 (No. 63), 78 (No. 65), 110 (No. 107), 115 (No. 116).

⁷⁵ За натписе из Леснова и Никоље в. Томовић, *op. cit.*, 57 (57, No. 37), 104 (No. 101).

⁷⁶ За мере в. n. 132 infra.

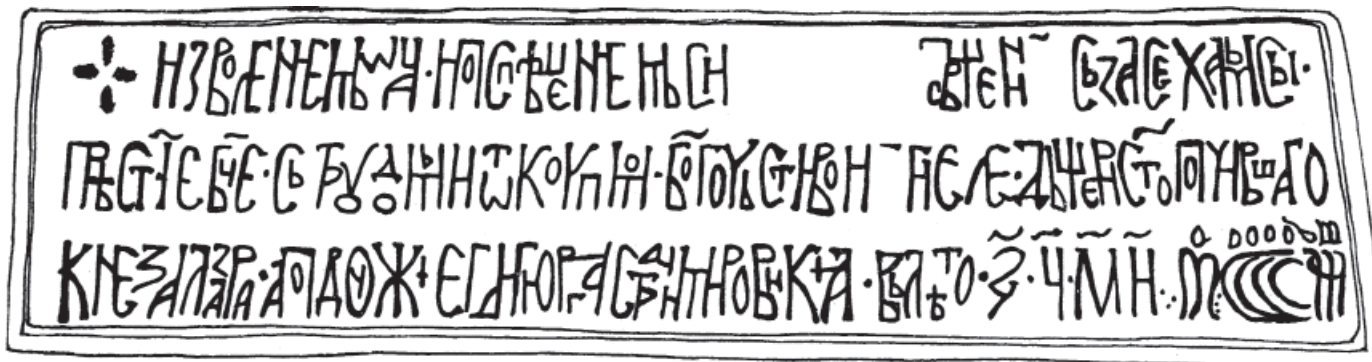
⁷⁷ Томовић, *op. cit.*, 104 (No. 101)

⁷⁸ Изузетак су бројеви од 11 до 19, код којих су се јединице увек писале пре десетица, у складу с називом тих бројева у старословенском језику (**Edinq na des]e** итд.). О наведеним особинама алфабетског бројчаног система старословенске ћирилице cf., на пример, Е. Ф. Карский, *Очерк славянской кирилловской палеографии*, Варшава 1901, 221–232; Р. А. Симонов, *О некоторых особенностях нумерации, употреблявшейся в кириллице*, in: *Источниковедение и история русского языка*, ред. С. И. Котков, В. Ф. Дубровина, Москва 1964, 14–36; Ђорђић, *Старословенски језик*, 28–30. Дешавало се, такође, мада сасвим ретко, да јединице буду написане испред десетица и у двоцифреним бројевима већим од 20, cf. Карский, *op. cit.*, 224.

⁷⁹ Cf. Томовић, *op. cit.*, passim.

⁸⁰ За бугарске натписе в., на пример, И. Гошев, *Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в.*, София 1961, 77–78, 87–88; С. Смядовски, *Българска кирилска епиграфика. IX–XV век*, София 1993, 49–73, 182–184; за руске натписе в., на пример, Б. А. Рыбаков, *Русские датированные надписи XI–XIV веков*, Москва 1964, 9–10, 13–48; Т. В. Рождественская, *Древнерусские надписи на стенах храмов. Новые источники XI–XV вв.*, Санкт-Петербург 1992, 74–126.

⁸¹ О грчком алфабетском бројчаном систему, који се у стручној литератури понекад назива и другачије (јонски, новогрчки, милетски), в., на пример, S. Reinach, *Traité d'épigraphie grecque*, Paris 1885, 220–225; V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie 2*, Leipzig 1913,

Сл. 11. Богородичина црква на острву Бешка у Скадарском језеру, зајадни џорџал, кийиџорски најиџис Јелене Балшић, 1439/1440. (црџеџ Г. Томовић)

Fig. 11. Church of the Virgin on the islet of Beška, Lake Skadar, west portal, the inscription of the ktetor, "lady" Jelena, daughter of Prince Lazar, 1349/1440 (drawing: G. Tomović)

Сл. 12. Најиџис с једне од градских кайџа Моџусесџиџе, 559/560. Археолоџици музеџ у Адани (џрема: Dagron, Feissel, Inscriptions)

Fig. 12. Inscription from a city gate in Mopsuestia, 559/560. Archaeological Museum, Adana (after: Dagron, Feissel, Inscriptions)

епиграфски споменици код којих су бројне вредности исказане речима. Најбогатија ризница примера сачувана је у „финансијским натписима“ из Таормине на Сицилији, насталим средином I века п. н. е. како би се у камену овековечили градски приходи и расходи.⁸² У тим натписима исписано је мноштво великих бројева, при чему су њихови саставни делови увек исказани почев од најнижих вредности. Примера ради, износ од 4.135 талената наведен је као ΠΕΝΤΕ ΤΡΙΑΚΟΝΤΑ ΕΝΑΚΟΣΙΑ ΤΕΤΡΑΚΙΣΧΙΛΙΑ [џеџи (џ) џридесеџи (џ) сџио (џ) чеџиџри хиљаде], а износ од 59.283 талента забележен је као ΤΡΙΑ ΟΓΔΟΝΚΟΝΤΑ ΔΙΑΚΟΣΙΑ ΕΝΑΚΙΣΧΙΛΙΑ ΠΕΝΤΑΚΙΣΜΥΡΙΑ [џџри (џ) осамдесеџи (џ) двесџиа (џ) девеџи хиљада (џ) џедесеџи хиљада].⁸³ У античкој грчкој епиграфици понекад су и године бележене на тај начин. Тако је на вотивној стели Асклепијада, сина Мелиодорова, која је пронађена код Никеје, исклесан натпис с датумом који гласи: ΕΝ ΤΩ ΤΕΤΑΡΤΩ ΚΑΙ ΕΒΔΟΜΗΚΟΣΤΩ ΚΑΙ ΕΚΑΤΟΣΤΩ ΕΤΕΙ (џ чеџџвџџио и седамдесеџио и сџиоџио леџио).⁸⁴ Реч је о 174. години битинијске ере, односно 123. години пре Христа.⁸⁵ На још једној стели нађеној на истом локалитету година њеног настанка нотирана је на сличан начин, али уз употребу алфаветског бројчаног система: ΕΝ ΤΩ Η ΚΑΙ Ο ΚΑΙ Ρ <Ε>ΤΕΙ (џ Η и Ο и Ρ леџио).⁸⁶ И у том случају примењена је битинијска ера (178. година), што значи да је стела настала 119. године п. н. е.⁸⁷ Већ у

Сл. 13. Богородица Јевеџишка у Призрену, кийиџорски најиџис краља Милуџина на оџџарској айсиџи, деџџал, 1306/1307

Fig. 13. Church of the Virgin Ljeviška in Prizren, inscription of the ktetor, King Milutin, on the altar apse, 1306/1307

то време „обрнуто“ нотирање година било је у хеленској епиграфици сасвим уобичајено. Сусрећемо га, најчешће без везника као између цифара, на свим подручјима на којима се користио грчки језик, од Македоније, на западу, до Бактрије, на истоку, и од Таурике (Крима), на северу, до Египта, на југу. Његова примена није зависила од употребљеног календарског система, па се оно јавља и код тзв. епонимског датовања, а и тамо где се време рачунало пре-

369–376; H. W. Smyth, *A Greek grammar for colleges*, New York 1920, 102; M. N. Tod, *The alphabetic numeral system in Attica*, *The Annual of the British School at Athens* 45 (1950) 126–139; B. H. McLean, *An introduction to Greek epigraphy of the Hellenistic and Roman periods from Alexander the Great down to the reign of Constantine (323 B.C. — A.D. 337)*, Ann Arbor 2002, 61–65.

⁸² Сачувано је тринаест камених плоча с тим натписима, v. G. Manganaro, *Le tavole finanziarie di Tauromenion*, in: *Comptes et inventaires dans la cité grecque*, ed. D. Knoepfler, Neuchâtel–Genève 1988, 155–190 (са старијом литературом).

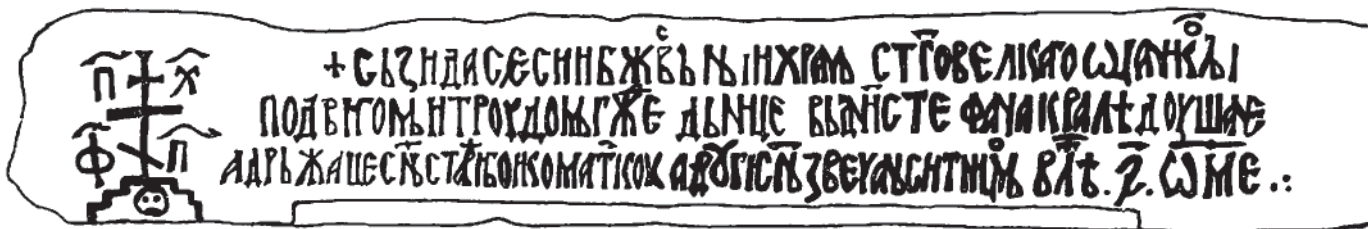
⁸³ *Inscriptiones Italiae et Siciliae additis Graecis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus*, ed. G. Kaibel, Berlin 1890 (*Inscriptiones graecae*, 14), Nos. 423–430.

⁸⁴ Стела се чува у атинском Народном археолошком музеју, v. A. Conze, *Reise auf der Insel Lesbos*, Amsterdam 1982³, 61–62, T. XVI–II; S. Karouzou, *National Archaeological Museum: Collection of Sculpture*, Athens 1968, 187.

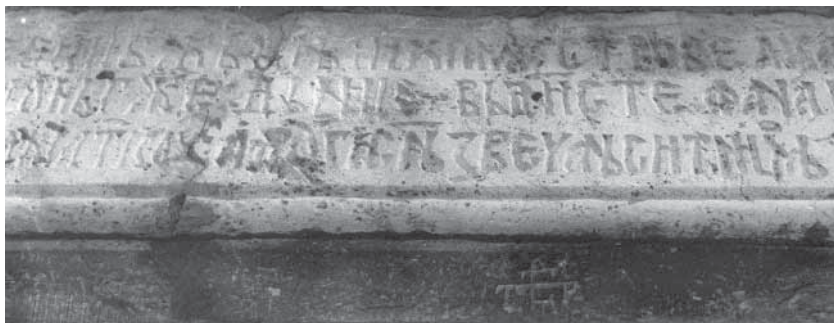
⁸⁵ Conze, *op. cit.*, 63–64; Karouzou, *op. cit.*, 187. О битинијској ери v. литературу наведену у п. 89 supra.

⁸⁶ И ова стела чува се у поменутом атинском музеју, v. Conze, *op. cit.*, 61–63, T. XIX; Karouzou, *op. cit.*, 186–187.

⁸⁷ Conze, *op. cit.*, 63–64; Karouzou, *op. cit.*, 186–187.

Сл. 14а. Црква Свѣѣог Николе у Љубоѣену, заїадни ѡрїѡал, кїїїѡорски наїїїис госїѡђе Данице, 1336/1337.
(црїѡеж Г. Томовїћ)
Fig. 14a. Church of Saint Nicholas in Ljuboten, main portal, inscription of the ktetor, noblewoman “lady” Danica
(drawing: G. Tomović)

Сл. 14б. Црква Свѣѣог Николе у Љубоѣену, заїадни ѡрїѡал, кїїїѡорски наїїїис госїѡђе Данице, деїїаљ, 1336/1337.
Fig. 14b. Church of St. Nicholas in Ljuboten, main portal, inscription of the ktetor, noblewoman “lady” Danica, detail, 1336/1337

ма некој од многобројних ера хеленистичке, римске и рановизантијске епохе.⁸⁸ Рекло би се ипак да највише сачуваних примера потиче из области у којима су код бројања година примењиване селеукидска, битинијско-понтска и Помпејева ера, односно њихове локалне варијанте. То су Мала Азија и регион Леванта.⁸⁹

Од малоазјских примера навешћемо два натписа из Киликије. На једном од њих, пореклом из Мопсуестије, са акламацијама у част цара Јустинијана, епископа Антонина и војног заповедника Мартанија, била је „обрнуто“ исписана 627. година локалне ере — ЕТОУС ZKX' (сл. 12). Она одговара 559/560. години од рођења Христовог.⁹⁰ Други натпис потиче из Богородичине цркве коју је неки градитељ Стефан саградио у месту Сиф код Аназарба. Његов датум — ЕТОУС ΘX' — говори да је црква настала 609. године аназарбске ере, односно 590. године од рођења Христовог.⁹¹

Епиграфска грађа пореклом с Леванта, нарочито из Сирије, Палестине и римске провинције Арабије, посебно је важна јер се пракса обрнутог навођења година у тим областима задржала најдуже. Тако се, на пример, на киторском натпису из једне од многобројних цркава Герасе, угледног епископског средишта у „крајевима десетоградским“, саопштава да је њен мозаички под израђен у време епископа Генесија, у лето ГОХ' (673. године Помпејеве ере = 611. године н. е.).⁹² Киторски натпис из једне цркве која се налазила у близини Филадельфије, најјужнијег града Декаполиса, сведочи о томе да је она сазидана и украшена мозаицима трошком презвитера Дзовеоса у лето ПΨ' (780. године П. е. = 717/718. н. е.).⁹³ Још је познији натпис с надвратника мартирѡјума чији су остаци сачувани северно од Петре, престонице римске Арабије; он је настао 502. године Диоклецијанове ере — ВФ' (= 785. година н. е.).⁹⁴

Наведени натписи из околине Филадельфије и Петре јасно показују да се обрнуто нотирање година задржало код Грка на Леванту и после пада тог региона под арабљанску власт, али није нам познат ниједан споменик који би омогућило закључак да је у грчкој епиграфици таква пракса постојала и при крају IX, односно почетком X века, то јест у време када су формиране старословенске азбуке и њихови бројчани системи. Зна се да су тада на територији Византије коришћене само светске ере — александријска и византијска.⁹⁵ И једна и друга подразумевале су при навођењу година употребу бројева већих од хиљаде, а код тако великих бројева у оквиру грчког алфабетског нумеричког система постојала је много већа склоност ка ређању цифара по силазном низу, од виших ка нижим.⁹⁶ Отуда се у византијским епиграфским споменицима насталим после VIII столећа године доследно наводе на тај начин.⁹⁷

⁸⁸ За епиграфску грађу пореклом с територија данашње Грчке, укључујући острва, v. *Inscriptiones graecae*, I–XIV, Berlin 1873–2012 (велики део натписа објављених у овој едицији доступан је на веб-сајту <http://epigraphy.packhum.org/inscriptions/main>); за преглед епиграфске грађе из других области хеленистичког света још је користан корпус натписа чије је објављивање покренуо немачки филолог Август Бек: *Corpus inscriptionum graecarum* II–IV, ed. A. Voeckh et al., Berlin 1843–1877 (repr. Hildesheim – New York 1977). За велики број примера с подручја Азије v. и: Y. E. Meimaris (with K. Kritikakou and P. Bougia), *Chronological systems in Roman-Byzantine Palestine and Arabia. The evidence of the dated Greek inscriptions*, Athens–Paris 1992, 57–364; W. Leschhorn, *Antike Ären. Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros*, Stuttgart 1993, 436–475.

⁸⁹ Cf., на пример, Reinach, *Traité d'épigraphie*, 222; Gardthausen, *Griechische Palaeographie* 2, 375–376; Tod, *The alphabetic numeral system*, 129; G. Dagron, D. Feissel, *Inscriptions de Cilicie*, Paris 1987, 102, 118, 141, 167, 188, 192, 197, 198; Meimaris, *op. cit.*, 57–318; Leschhorn, *op. cit.*, 436–475. О поменутих ерама cf. V. Grumel, *Traité d'études byzantines I. La chronologie*, Paris 1958, 214–217; Meimaris, *op. cit.*, 27–31 et passim; Leschhorn, *op. cit.*, 22–432; F. R. Trombley, *Byzantine and Islamic era systems in seventh century*, *Storia della storiografia* 37 (2000) 41–54; McLean, *op. cit.*, 170–176.

⁹⁰ Dagron, Feissel, *Inscriptions*, 141–146 (No. 89), Pl. XXXVII (натпис се чува у Археолошком музеју Адане, а претпоставља се да је украсио једну од градских капија Мопсуестије).

⁹¹ Dagron, Feissel, *op. cit.*, 192–193 (No. 113), Pl. XLVII.

⁹² Meimaris, *op. cit.*, 113, No. 88 (варијанта Помпејеве ере примењивана у Гераси).

⁹³ Meimaris, *op. cit.*, 117, No. 94 (варијанта Помпејеве ере примењивана у Филадельфији).

⁹⁴ Meimaris, *op. cit.*, 318, No. 5. О Диоклецијановој ери („ери мученика“) v. Meimaris, *op. cit.*, 314–317; Trombley, *op. cit.*, 44 sq.

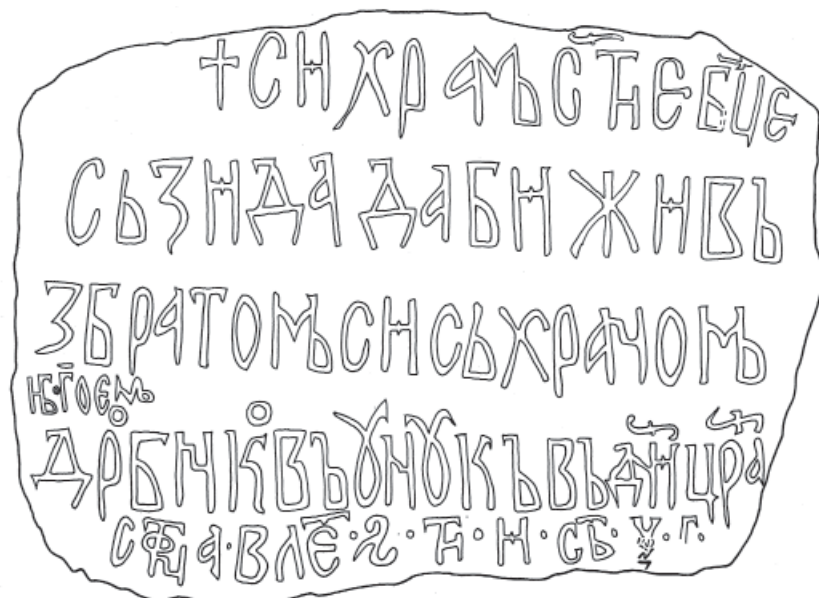
⁹⁵ Grumel, *op. cit.*, 228.

⁹⁶ Cf. Reinach, *op. cit.*, 222; Tod, *op. cit.*, 129.

⁹⁷ Грчки натписи из средње и позновизантијске епохе нису систематски публиковани. За ову прилику прегледане су следеће публикације: G. Millet, *Inscriptions Byzantines de Mistra*, *Bulletin de correspondance Hellénique* 23 (1899) 97–156; G. Millet, J. Pargoire, L. Petit, *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Atos* 1, Paris 1904; H. Grégoire, *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie mineure*

Чини се стога да је, уместо наведених античких и рановизантијских примера обрнуте нотације година, за наше истраживање корисније имати у виду то што се вишецифрени бројеви наводе „натрашке“ и на појединим местима у старозаветним текстовима. У складу с хебрејским изворником, највише таквих примера постоји у Мојсијевом *Пеѣокњѣисју* и *Књизи ѣророка Језекиља*, али се сусрећу и у многим другим деловима *Сеѣѣуагинѣ*.⁹⁸ Посебно су занимљива два примера која садрже важне хронолошке податке: у 13. стиху осме главе *Књиге ѣосѣања* наведено је да се вода Потопа повукла у „прво и шестстото лето живота Нојевог“ (ἐν τῷ ἐνὶ καὶ ἑξακοσιοστῷ ἔτει ἐν τῇ ζοῆ τοῦ Νωε),⁹⁹ а у првом стиху шесте главе *Треће књиге о царевима* саопштава се како је цар Соломон започео зидање храма Господњег у „четрдесето и четиристото лето од изласка синова Израиља из Египта (ἐν τῷ τεσσαρακοστῷ καὶ τετρακοσιοστῷ ἔτει τῆς ἐξόδου υἱῶν Ἰσραὴλ ἐξ Αἰγύπτου).¹⁰⁰ С хронологијом су повезани и поједини примери из Језекиљеве књиге пророчанстава. Тако је у петом и деветом стиху четврте главе број 190 наведен као „деведесет и сто“ (ἐνενήκοντα καὶ ἑκατὸν). Њиме је означен број дана казне који, према речима Господњим, симболично одговара броју година „безакоња дома Израилјева“.¹⁰¹ Занимљив је и пример из исте пророчке књиге који се односи на мере новог светог града, то јест Новог Јерусалима (Јез 48, 16). Иако Језекиљ сведочи о томе да је Господ наложио да све стране града буду једнако дуге, по 4.500 лаката, дужина сваке наведена је засебно. При томе су преводиоци *Сеѣѣуагинѣ*, у жељи да избегну једноличност, користили оба начина на који су вишецифрени бројеви изражавани у класичном грчком језику — на три места прво је наведена нижа бројна вредност (500), а на једном виша (4.000): ἀπὸ τῶν πρὸς βορρᾶν πεντακόσιοι καὶ τετρακισχίλιοι, καὶ ἀπὸ τῶν πρὸς νότον πεντακόσιοι καὶ τέσσαρες χιλιάδες, καὶ ἀπὸ τῶν πρὸς ἀνατολάς πεντακόσιοι καὶ τέσσαρες χιλιάδες, καὶ ἀπὸ τῶν πρὸς θάλασσαν τετρακισχιλίου πεντακόσιους („са северне стране петсто и четири хиљаде, и са јужне стране петсто и четири хиљаде, и са источне стране петсто и четири хиљаде, и с морске стране четири хиљаде петсто“).¹⁰²

У старословенском палеографском наслеђу постоје многобројни рукописи у којима су цитирани пасуси преведени у сагласности с грчким предлошком. Пасус из *Књиге ѣосѣања* проналази се најлакше јер је био део паримије читане током Великог поста, па је редовно укључиван у паримејнике и посне триоде, а појављује се и у ретким рукописним књигама са интегралним текстовима Старог завета или *Пеѣокњѣисја* Мојсијевог. Сусреће се и у више српских рукописа. Од оних који садрже одговарајући превод, два најстарија потичу из XIV века и оба су триоди. У њима је, додуше, у паримији у којој се говори о Потопу, уместо 601., грешком, наведена 701. година Нојевог живота, али је, као у грчком изворнику, мања бројна вредност написана испред веће: **vx Edino i sedmosxtnoE lyto /ivwta noEva** (*Посни ѣтриод монаха Јова* из Хиландара, бр. 258, fol. 171^r), односно **vq edino i 7 (s)otno lyto /ivota noEva** (*Триод* из Музеја Српске православне цркве у Београду, *Грујић* 236, fol. 30^r).¹⁰³ Дослован и сасвим тачан превод чешће се проналази у рукописима са интегралним старозаветним текстовима. Налазимо га и у најпознатијем од њих, *Генадијевој Библији* (Москва, Државни историјски музеј, *Син. 915*), састављеној крајем XV века у Новгороду на

Сл. 15. Богородичина црква у Ваганешу, горњи кѣишѣорски наѣиис, 1354/1355. (црѣеж: Милан Ивановић)

Fig. 15. Church of the Virgin in Vaganesh, upper inscription of the donor, 1354/1355 (drawing: M. Ivanović)

основу знатно старијих старословенских рукописа — **vx edino i vx [estqsotnoe lyto /it]A noeva** (fol. 20^r).¹⁰⁴

I, Paris 1922 (repr. Amsterdam 1968); A. Stylianos, J. Stylianos, *Donors and dedicatory inscriptions, supplicants and supplications in the painted churches of Cyprus*, JÖB 9 (1960) 98–120; J.-M. Spieser, *Les inscriptions de Thessalonique*, Travaux et mémoires 5 (1973) 145–180; D. Feissel, J.-M. Spieser, *Les inscriptions de Thessalonique. Supplément*, Travaux et mémoires 7 (1979) 302–348; D. Feissel, A. Philippidis-Braat, *Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception des Mistra)*, Travaux et mémoires 9 (1985) 267–395; D. Feissel, A. Avramea, *Inscriptions de Thessalie (à l'exception des Météores)*, Travaux et mémoires 10 (1987) 357–398; S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory inscriptions and donor portraits in thirteenth-century churches of Greece*, Wien 1992, 47–110; A. Guillou, *Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie*, Roma 1996; C. Asdracha, *Inscriptions protobyzantines et Byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe–XVe siècles)*, Presentation et commentaire historique, Athènes 2003. За осталу важнију литературу о византијској епиграфици в. С. А. Mango, *The Byzantine inscriptions of Constantinople. A bibliographical survey*, American journal of archaeology 55 (1951) 52–66; *The Oxford handbook of Byzantine studies*, ed. E. M. Jeffreys, J. F. Haldon, R. Cormack, New York 2008, 149 (С. Mango).

⁹⁸ За попис одговарајућих примера у хебрејском тексту Старог завета в. S. Herner, *Syntax der Zahlwörter im Alten Testament*, Lund 1893, 71 sqq; F. E. König, *Historisch-kritisches Lehrgebäude der hebräischen Sprache* II, Leipzig 1895, 215 sqq.

⁹⁹ За цитирано место из *Сеѣѣуагинѣ* в. *Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, I, ed. A. Rahlfs, Stuttgart 1935, 11.

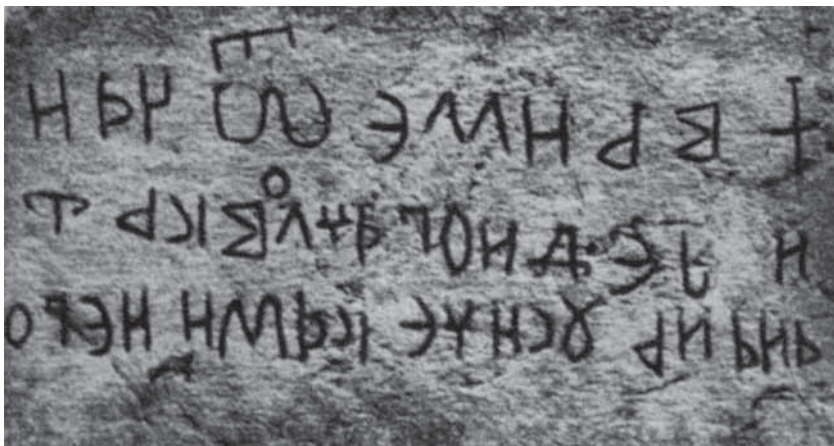
¹⁰⁰ *Septuaginta* I, 688–689. У савременим преводима *Треће књиге о царевима*, заснованим на масоретском тексту хебрејске Библије, уместо броја 440 наведен је број 480.

¹⁰¹ *Septuaginta* II, 775. У савременим преводима *Књиге ѣророка Језекиља*, заснованим на масоретском тексту хебрејске Библије, уместо броја 190 наведен је број 390. За тумачење те измене у грчком тексту *Сеѣѣуагинѣ* в., на пример, Р. М. Joyce, *Ezekiel. A commentary*, New York 2007, 85–86.

¹⁰² *Septuaginta* II, 862.

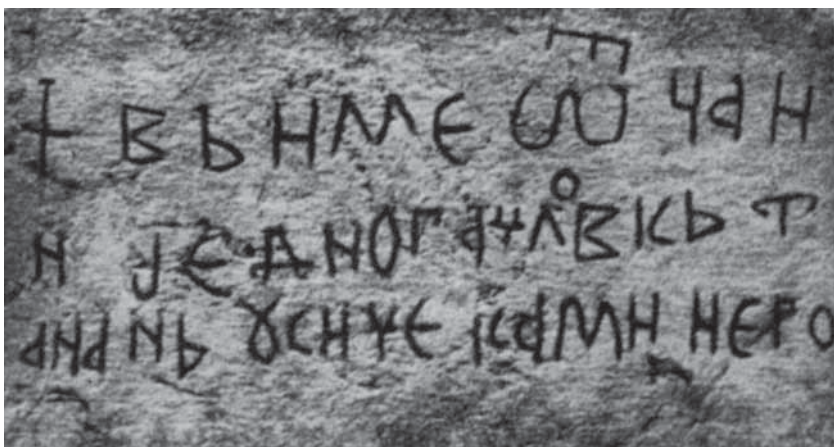
¹⁰³ Цитирана редакција старословенског превода пасуса о Потопу из *Књиге ѣосѣања* може се пронаћи и у млађим српским рукописима. Примера ради, превод из рукописа монаха Јова подударан је с преводом одговарајућег пасуса у неколико српских посних триода из XV века [у рукопису из манастира Никољца у Бијелом Пољу (*Никољац* 43, fol. 192^r) и у два посна триода из Хиландара (*Но. 616*, fol. 171^r; *Но. 262*, fol. 154^r)]. Превод из триода *Грујић* 236 скоро дословно се понавља средином XVI столећа у тзв. *Лесновској Библији*, ретком српском рукопису са интегралним текстовима старозаветних књига (Загреб, Архив ХАЗУ, III с 17, fol. 8^v).

¹⁰⁴ Реч је о првом потпуном рукописном зборнику библијских књига у словенској писмености, cf. В. А. Ромодановская, *Геннадиевская*

Сл. 16а. Надгробни најџиис Влатка Влађевића, деџиал, џочейџак XV века. Земаљски музеј Босне и Херцеговине у Сарајеву (џрема М. Веџу)

Fig. 16a. Epitaph of Vlatko Vladjević, a detail, beginning of the fifteenth century. The National Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo (after M. Vego)

Сл. 16б. Надгробни најџиис Влатка Влађевића, деџиал (слика у огледалу), џочейџак XV века. Земаљски музеј Босне и Херцеговине у Сарајеву

Fig. 16b. Epitaph of Vlatko Vladjević, detail (mirror image), beginning of the fifteenth century. The National Museum of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo

Пасус из *Треће књиге о царевима* с податком о години у којој је Соломон отпочео са изградњом храма Господњег (3Цар 6, 1) није читан на богослужењу, па се у старословенском рукописном наслеђу појављује само у зборницима с потпуним текстовима старозаветних књига. У *Генадијевој Библији* и још неким рукописима сличне садржине преведен је непотпуно (**і бQ# v ;etvertosotnoe lyto ishoda sn#k li#x**),¹⁰⁵ али је било и сасвим исправних превода. О томе сведочи *Осџирошка Библија*, најстарије штампано издање Библије на црквенословенском језику, засновано такође на средњовековним рукописима. Ту се 440. година од изласка Јевреја из Египта наводи као **;etQridesAtnoe i ;etvertosotnoe lyto**.¹⁰⁶

Делови *Књиге џророка Језекиља* с примерима обрнутог навођења вишечиџрених бројева такође нису улазили у састав паримија. Поред рукописних Библија и зборника с потпуним текстом Старог завета, садрже их и тзв. књиге пророка с тумачењима, честе у писмености средњовековне Русије.¹⁰⁷ У најстаријој познатој књизи тог типа, написаној за кнеза Владимира Новгородског 1047. године, 190 дана казне Господње, о којима се говори у петом и деветом стиху четврте главе Језекиљевог проро-

чанства, означено је као .9. **desAtx ti r dn#** односно **. ti r. dn#**.¹⁰⁸ Дужина страна новог светог града (4.500 лаката) наведена је, по угледу на изворни текст *Сейџуагинџе* (Јез 48, 16), на два начина, али ближе традицији старословенског језика јер је виша бројна вредност стављена на прво место два пута, а нижа једном: **W syvera ;etQrx tQsA{q ti pAtisxtx, W }ga pAtisotx ti ;etQrx tQsA{q, i W vostokx ;etQrx tQsA{q ti pAtisxtx**.¹⁰⁹ Дужина западне стране није наведена.¹¹⁰

Међу старословенским рукописима сачувани су и они који сведоче да су године понекад биле написане с обрнутим редом бројних вредности и онда када се писар није ослањао, посредно или непосредно, на одговарајући грчки предложак. Тако је у једном руском зборнику старозаветних текстова из треће четвртине XVI века (Национална библиотека Русије у Санкт Петербургу, *Погодин 84*) забележено како је монах Венијамин превео Књиге Макавејске с латинског језика по заповести новгородског архиепископа Генадија „**lyta 1-go po sed(q)mi <tQsou>{ah(q)**“ („лета првог после седам хиљада“ = 7001 = 1492/1493).¹¹¹ Веома је занимљив и запис у једном јеванђелистару из некадашњег Румјанцевског музеја у Москви (данас у Руској државној библиотеци у истом граду, *Рум. 108*). Њиме се саопштава да је та књига, која је настала крајем XIII или почетком XIV столећа, дата некој цркви Светог пророка Илије „**lyta posly semx tXsA{ i**

библиа, in: *Православная энциклопедия* 10, Москва 2005, 584–588 (с литературом). Важно је имати у виду то да *Пейкоњџиџе* Мојсијево и већина пророчких књига, укључујући *Књигу џророка Језекиља*, спадају међу оне делове *Генадијевој Библији* чији текстови следе тзв. симооновску редакцију превода старозаветних књига, насталу у Бугарској у доба цара Симеона (893–927), cf., на пример, И. Евсеев, *Книга пророка Данишлa в древне-славянском переводе*, Москва 1905, LXV (No. 25); Ромодановская, *op. cit.*, 585.

¹⁰⁵ *Генадијева Библија* (Москва, Државни историјски музеј, *Син. 915*), fol. 216^r. Cf. и превод истог пасуса у рукописном Старом завету из библиотеке московске Духовне академије (*No. 12*, fol. 336^r), насталом у последњој четвртини XV века (<http://old.stsl.ru/manuscripts/medium.php?col=5&manuscript=012&pagefile=012-0338>).

¹⁰⁶ *Остроџка Библија*, ed. Еромоџа Раџаил (Роман Туркоњак), Львџв 2006, 518. *Осџирошка Библија*, која је штампана 1581. године у Острогу, у Волинији, углавном је заснована на тексту *Генадијевој Библији*, али су њени издавачи користили и друге средњовековне рукописе с библијским текстовима, cf. *Остроџская Библиа. Сборник статей*, ed. А. А. Алексеев, Москва 1990, 3–73.

¹⁰⁷ У српском рукописном наслеђу књиге пророка с тумачењима јављају се знатно ређе. За неке примере из XVI столећа v. Евсеев, *op. cit.*, LXIV (No. 23); Д. Богдановић, *Инвенџтар џирилских рукоџиса у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982, 36 (No. 311).

¹⁰⁸ Та рукописна књига коју је израдио поп Упир сачувана је у препису с почетка XVI века; он се чува у збирци рукописа Светотројџке Сергијево лавре у Сергијевој Посади код Москве (*No. 89*). Наведени стихови налазе се на листовима 126^r и 127^r (рукописи из Светотројџке лавре доступни су и на Интернету: <http://old.stsl.ru/manuscripts/index.php>). *Књига џророка Језекиља*, као и остале пророчке књиге из Упировог рукописа, следи такође поменуто симооновску редакцију превода старозаветних текстова, cf. Евсеев, *op. cit.*, LXIV (No. 18); Г. Воскресенский, *Книги пророков в древнеславянском переводе*, Богословский вестник 14/3 (Сергиев Посад 1905) 535, 539.

¹⁰⁹ Светотројџка Сергијева лавра, *nr. 89*, fol. 207^r–207^v.

¹¹⁰ Дужина западне стране светог града није наведена ни у *Генадијевој Библији* (Москва, Државни историјски музеј, *Син. 915*, fol. 611^r), која је и у осталим појединостама превода 16. стиха 48. главе *Књиге џророка Језекиља* подударна с одговарајућим местом из *Књиге џророка с џумачењима* попа Упира (оба рукописа следе, као што је поменуто, тзв. симооновску редакцију превода старозаветних књига; cf. *supra*).

¹¹¹ А. Горский, К. Невоструев, *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*, I, Москва 1855, 127–128; *Рукописные книги собрания М. П. Погодина*, I, 70.

Сл. 17. Црква Светог Петра у Бијелом Пољу, западна фасада првобитне цркве (реконструкција Р. Љубинковића)
Fig. 17. Church of St. Peter at Bijelo Polje, west façade of original church (reconstruction: R. Ljubinković)

vtorago na desAtq“ („лета дванаестог после седам хиљада“ = 7012 = 1503/1504).¹¹²

Постоје слична сведочанства о обрнутом навођењу година и у српској средини. Најстарији нама познати пример пронађен је у једном рукописном часослову који се некада чувао у манастиру Светог Марка у Кориши код Призрена. Ту је година настанка рукописа — 6983. (1474/1475) — била наведена са узлазним редоследом бројних вредности: **lytu tretlemU s osxmdeSetiim(q) i devet-sxtnomU sx [estot]sou{iim(q)}** („година трећа са осамдесетом и деветстотом са шестхиљадитом“).¹¹³ Приближно у исто време писац једног од тзв. млађих српских летописа, познатог на основу неколико преписа из XVI века, на сличан начин наводи годину у забелешци о смрти цара Уроша (6880 = 1371/1372): **osxmqd(e)setomU /e tekU{U svrqhU osmihq stotinq kx [est]im(q) tisou{am(q) lytq oumry c(a)r q ourw[eq** [„а кад је текло осамдесето поврх осам стотина и шест хиљада лета, умре цар Урош“].¹¹⁴

Часослов из Корише, преписи поменуте редакције млађих српских летописа и раније цитирани рукописи српског порекла (триоди из Хиландара и Музеја Српске

православне цркве, Лесновска Библија) јасно сведоче да су Срби бележили године и са обрнутим редоследом цифара и да су то чинили, истина врло спорадично, најкасније од XIV столећа. Сасвим је вероватно да им је такав начин навођења година, као и вишецифрених бројева уопште, који је био карактеристичан за грчки језик и писменост, био познат и одраније, чак и у временима што су знатно претходила епохи кнеза Мирослава. Истраживања историчара старословенског језика показују да су Јужни Словени и пре настанка глаголице и ћирилице користили грчки алфабетски бројчани систем.¹¹⁵ Од почетка X века, после стварања поменутих словенских азбука и настанка најстаријих превода богослужбених књига на старословенски језик, покрштени Срби су се могли упознати са инверзивним начином навођења година и посредством одговарајућих старозаветних текстова. Поред тога, у појединачним случајевима може се помишљати и на непосредније видове прихватања грчких утицаја. Када је реч о ктитору цркве Светог Петра на Лиму таква помисао потпуно је оправдана. Нема, наиме, никакве сумње у то да је у пословима на оснивању и изградњи Мирослављеве задужбине важну улогу морао да има надлежни епископ, а он је највероватније био Грк. Полимље је у другој половини XII века спадало у области под јурисдикцијом рашких епископа,¹¹⁶ који су, као и остали јерарси Охридске архиепископије, у то време обично били грчког порекла.¹¹⁷ Од значаја је и чињеница да су око 1160. године, у доба изградње првих Немањиних задужбина, уметници из Византије радили за српске ктиторе.¹¹⁸

На основу онога што је до сада наведено у вези с нотирањем вишецифрених бројева у грчкој и старословенској писмености проистиче закључак да су личности које су учествовале у изради ктиторског натписа кнеза Мирослава могле да означавају 6760. годину од стварања света на још један начин поред уобичајеног — са обрнуто поређаним цифрама, као „**lyto ohz**“. Цитирани извори из XV и XVI века показују да је у старословенском језику исту годину било могуће записати на инверзиван начин и речима уместо цифара — као „лето шездесето и седамстото после (поврх) шест хиљада“ или „лето шездесето и седамстото са шестхиљадитим“ — али такве формулације биле би предугачке за ктиторски натпис из цркве Светог Петра. Као што је већ показано, у њему је датум морао да буде сведен на два слова. То значи да

¹¹² А. Востоков, *Описание русских и словенских рукописей Румянцевог музеума*, Санктпетербург 1842, 175; Карский, *Очерк славянской кирилловской палеографии*, 224.

¹¹³ И. С. Јастребов, *Додајак мојим белешкама из Сѣгаре Србије*, Гласник Српског ученог друштва 51 (1882) 63; ССЗН I, 109 (No. 339).

¹¹⁴ Цитат према препису летописа у рукопису из Земаљског музеја у Сарајеву, насталом око 1515. године у манастиру Светог Јоакима Осоговског, в. Ђ. Трухелка, *Из сѣгарих рукописа II. Рукописна кроника из њочейка XVI. вијека*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине 6 (1894) 459. За готово идентичне наводе у „кијевском“ и „студеничком“ препису истог летописа в. Ј. Bogdan, *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung*, Archiv für slavische Philologie 13 (1891) 521 (према рукопису насталом у Молдавији око 1560, из збирке Почајевске лавре у западној Украјини); В. Вулетић Вукасовић, *Сѣгари сѣуденички зборник*, Споменик Српске краљевске академије 38 (1900) 118 (према једном студеничком рукопису из XVI века, уништеном 1941. године у пожару изазваном немачким бомбардовањем Народне библиотеке Србије; *НББ бр. 1209*). За сва три рукописа в. и Стојановић, *Сѣгари српски родослови и лейтописи*, 207 (с белешкама о поменутој редакцији „млађих“ српских летописа и времену њеног настанка на стр. XLI–XLIV).

¹¹⁵ Л. П. Жуковская, *К истории буквенной цифири и алфавитов у славян*, in: *Источниковедение и история русского языка*, 37–43; Симонов, *О некоторых особенностях нумерации*, 19.

¹¹⁶ Сф., на пример, *Историјски аџлас*, 38/II.

¹¹⁷ Сф. И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия I*, София 1924 (перг. 1995), 80 sqq. Од рашких епископа из епохе кнеза Мирослава познати су Леонтије, Евтимије и Калиник, сф. Снегаров, *op. cit.*, I, 214–215; Ј. Калић, *Црквене ћирилице у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, in: *Међународни научни скупи Сава Немањин – свети Сава. Историја и предање*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1979, 48–51. Поменуте 6670. године (= 1161/1162) охридски архиепископ био је Јован (Адријан) Комнин (1140–1164), близак рођак цара Јована II Комнина. О њему и његовој могућој улози у ктиторској делатности млађег Мирослављевог брата Стефана Немање в. Ј. Калић, *Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку*, ЗРВИ 44/1 (2007) 201–206; И. Стевовић, *Историјски извор и историјскоуметничко њумачење: Богородичина црква у Тојлици*, Зограф 35 (2011) 75, 87–88.

¹¹⁸ Сф. М. Шупут, *Цариградски извори архиепископуре цркве Св. Николе у Куриумлици*, in: *Међународни научни скупи Сѣефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. Ј. Калић, Београд 2000, 171–178 (са старијом литературом). За хронологију грађења првих Немањиних задужбина в. п. 141 infra.

ако је клесар био неписмен или ако при писању натписа уопште није користио предложак.¹³¹

Ако се сумира све што је наведено у вези са slabим странама претпоставке по којој су два крајња слова у бјелополском натпису написана у својству цифара, мора се признати да, и поред предложених објашњења, не могу да буду сасвим откљоњене потешкоће које та претпоставка доноси. Стога разматрано питање и даље треба сматрати отвореним. Уверени смо ипак да се приликом будућих истраживања задужбине кнеза Мирослава никако не сме занемарити могућност да поменуто слова представљају одговарајуће цифре, то јест да сведоче о томе да је храм саграђен 6670. (1161/1162) године. Поред онога што је већ речено, у прилог таквом тумачењу могу се придодати још неки аргументи.

Најпре се треба подсетити чињенице да српски ктиторски натписи који говоре о подизању цркве увек садрже датум. Од двадесет таквих натписа објављених у студији Гордане Томовић посвећеној ћириличким натписима на Балкану само један, онај из Богородичине цркве у Ваганешу, нема датум, али се ни он не може сматрати изузетком јер садржи хронолошку одредницу **vq d(q)ni c(a)ra stepana**.¹³² Осим тога, изнад њега је, изгледа у исто време, уклесан други натпис истог ктитора (сл. 15), који је сасвим прецизно датиран (**vq d(q)ni c(a)ra st(e)f(a)na 0 v%& le(to) 00 ti %U{no& ti 0 sqt(no) 000**).¹³³ Уколико није имао датум, натпис кнеза Мирослава био би једини изузетак у српској средњовековној епиграфици.

Важно је, затим, имати у виду и то да у натписима српских ктитора последњи део текста најчешће садржи управо датум, то јест хронолошке податке о завршетку градитељских радова. Примери су многобројни, а међу најстарије спадају ктиторски натписи из Ђурђевих ступова у Расу, Мораче, цркве Светог Петра у Богдашићу, Богородице Љевишке, Старог Нагоричина, Богородице Одигитрије у Муштушту, Светог Николе Дабарског, Светог Николе у Призрену, Дечана, Љуботена, Хрелине куле у Рили, Ваганеша и цркве Ваведења Богородичиног у Призрену.¹³⁴ То значи да је сасвим основано помишљати да се и на крају ктиторског натписа из цркве Светог Петра на Лиму налазио датум.

¹³¹ О типичним грешкама које су при клесању натписа чинили каменоресци и могућим разлозима за те погрешке v. cf. McLean, *Introduction*, 17.

¹³² Томовић, *op. cit.*, 43 (No. 20), 44 (No. 21 и 22), 46 (No. 23), 47 (No. 24), 48 (No. 25), 50 (No. 29), 53 (No. 31), 54 (No. 33), 55 (No. 35), 56 (No. 36), 57 (No. 37), 63 (No. 44), 77 (No. 63), 78 (No. 65), 104 (No. 101), 110 (No. 107), 113 (No. 112), 115 (No. 116), 120 (No. 123).

¹³³ За тај натпис v. n. 124 *supra*.

¹³⁴ Томовић, *op. cit.*, 43 (No. 20), 44 (No. 21 и 22), 46 (No. 23), 48 (No. 25), 50 (No. 29), 53 (No. 31), 54 (No. 33), 55 (No. 35), 56 (No. 36), 77 (No. 63); Чигоја, *Најстарији српски ћирилички написи*, 27–28. За натпис из Ваганеша v. n. 124 *supra*.

¹³⁵ Cf., на пример, Томовић, *op. cit.*, 43 (No. 20), 44 (No. 21), 48 (No. 25), 53 (No. 31), 55 (No. 35), 56 (No. 36), 57 (No. 37), 63 (No. 44), 65 (No. 47), 78 (No. 65), 104 (No. 101).

¹³⁶ О том натпису, чији је фрагмент пронађен на католичком гробљу у Благају код Мостара, где је донет с локалитета Врачи у Подграју код Благаја, v. M. Vego, *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*. *Arheologija* 15–16 (1960–1961) 265–266. На основу назива поменут локалитета натпис је доведен у везу с наводима Никше Рањине и Мавра Орбина, дубровачких писаца XVI и XVII века, према којима је Бернардин, архиепископ дубровачки, на молбу Ђурђа, жупана Рашке (*Jurcha, zupan di Rascia*) 1194. године путовао у Захумље да би осветио цркву Светих Козме и Дамјана. При томе је, међутим, без довољно поузданих аргумената претпостављено

Вредан је пажње и податак да је у натпису на порталу цркве Светог Петра поменуто само једна личност — ктитор „Степан Мирослав“, „син Завидин и кнез хумски“. Будући да је Хумска земља у доба кнеза Мирослава била део Србије (Рашке), необично је то што нема помена врховног владара. Српски средњовековни натписи сличне садржине сведоче о постојању потпуно другачије праксе. Реч је о бројним ктиторским натписима властеле и црквених великодостојника. Најстарији међу њима потичу из времена владавине Стефана Немање као великог жупана, док су они најмлађи настали у XV веку, у доба деспотовине. У сваком од њих, поред имена ктитора, наведено је и име личности која се налазила на владарском престолу Србије у време остварења ктиторовог подухвата.¹³⁵ За наше истраживање најзанимљивији су примери из периода Немањине врховне власти над српским земљама. У тзв. Благајском натпису, који је, изгледа, представљао део ктиторског натписа из цркве Светих Козме и Дамјана, освећене 1194. године, стоји да је она саздана **ou d-ni vel i ega /oupana sl>avqnao nemane**.¹³⁶ У ктиторском натпису са западне фасаде Светог Луке у Котору, чији су ктитори били Мавро, син Андреје Кацафранга, и његова жена Буона, кћерка приора Василија, наводи се да је та црква саграђена 1195. године, у време „господара Немање, великог жупана, и сина његовог Вукана, краља Дукље, Далмације, Травуније, Топлице и Хвосна“ [„sub tempore d(omi)ni Nemanе, magni iupani, et filii sui Velcanni regi Dioclie Dalmatie, Tribunie Toplice et Cosne“].¹³⁷

На основу наведеног смело би се закључити да је до изостављања имена врховног владара у натпису кнеза Мирослава могло доћи једино у раздобљу које је претходило Немањином учвршћивању на положају српског великог жупана. Мисли се пре свега на време између 1150. и 1168. године, када је византијски цар Манојло I Комнин, наметнувши поново вазални статус Србији, скоро непрестано радио на слабењу централне власти, смењујући или постављајући велике жупане и производећи или уздижући обласне господаре.¹³⁸ Управо тада значајну улогу у српској држави стичу Завидини синови Тихомир, Страцимир, Мирослав и Немања. Према најновијим истраживањима, они су 1155. године, заслугом Манојла I, од поседника територија стечених наследним правом уздигнути у ранг обласних господара.¹³⁹ Том приликом Завидини синови,

да је ктитор цркве био кнез Мирослав, Немањин брат, који би имао и хришћанско име Ђорђе. Натпис би, према реконструкцији М. Вега, имао следећи текст: **<vq ime oc#i sn#i svet>ago douha y />oupanq miroslavq zidahaq c>rqkqvq svetag<o kozme i damiyana ou> svoihq selyhq ou d-ni veliega /oupana sl>avqnao nemane**, cf. Vego, *op. cit.*, 266. О том натпису v. и Мошин, *Најстарија кириличка епиграфика*, 41; Томовић, *op. cit.*, 36–37 (No. 9); Чигоја, *Најстарији српски ћирилички написи*, 25–26 (ауторка не прихвата Вегово датовање натписа и датује га широко, у доба Немањине владавине, то јест у време од 1168. до 1196).

¹³⁷ За ктиторски натпис из цркве Светог Луке у Котору v. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба II*, 119–120, сл. 2; Г. Томовић, *Написи на цркви Светог Луке у Котору из 1195. године*, in: *Црква Светог Луке кроз вијекове*, ed. В. Коран, Котор 1997, 25–26, сл. 1–2.

¹³⁸ О томе v. Ј. Калић, *Српски велики жупани у борби с Византијом*, in: ИСН I, 201–211; eadem, *Српска држава и Охридска архиепископија*, 197–207; М. Благојевић, Д. Медаковић, *Историја српске државности*, Београд 2000, 87 (М. Благојевић); С. Пириватрић, *Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодришци обласни српског ђреситола“*, ЗРВИ 48 (2011) 89–113; idem, *О Стефану Првославу, кирилическом цркви Светог Георгија у Будимљи*, in: *Ђурђеви синови и Будимљанска епархија. Зборник радова*, ed. М. Тодић, М. Радујко, Беране–Београд 2011, 54–63.

¹³⁹ Пириватрић, *Манојло I Комнин*, 103–110; idem, *О Стефану Првославу*, 55. За старија гледишта о том питању, нарочито о времену доделе „царског сана“ Немањи, v. Калић, *Српски велики жупани*,

као и остали „удеони“ владари који су били укључени у систем „удеоне“ владавине Србијом, добили су право да својим областима управљају готово сасвим самостално, о чему, поред осталог, сведочи и податак да се у изворима називају „самодржавним господарима“.¹⁴⁰ Стога је сасвим вероватно да су у то време и у ктиторским натписима иступали као „самодржавни“ владари. А да су већ тада били у могућности да оснивају манастире и граде цркве, јасно показује пример најмлађег брата Немање, који је као обласни господар био ктитор два храма — Светог Николе и Свете Богородице. Оба су се налазила на његовој баштини у Топлици.¹⁴¹

Стефан Немања је своју ктиторску делатност наставио и као велики жупан, након што је коначно учврстио своју власт победом у бици код Пантина (1168). И његова старија браћа, Страцимир и Мирослав, иако побеђени у тој бици, могли су, без сумње, и после 1168. године да буду ктитори цркава. Чини се, међутим, да они више никада у српској држави нису имали статус који би им дозволио да у ктиторском натпису не помену врховног владара — великог жупана. Расположиви извори јасно показују да је Немања после победе код Пантина успео да централизује власт у Србији и да учини себе јединим самодршцем у држави.¹⁴² Извесно је да је при томе дозволио Страцимиру и Мирославу да се врате у области које су им некада припадале као баштина или „удеоне кнежевине“, али нема доказа да су они поново уживали статус „самодржаца“. Пре би се рекло да су браћа великог жупана у тим областима спроводила локалну власт по његовом налогу и у његово име. Добро је познато да је Немања око 1190. године за хумског кнеза поставио свог младог сина Растка.¹⁴⁴ Тада је Мирослављева улога у спровођењу државне власти над територијама којима је некада „самодржавно“ владао морала бити битно умањена или ограничена на део Полимља, а можда је и сасвим укинута. И поред тога, кнез се по свему судећи није успротивио одлуци великог жупана. До таквог закључка долази се на основу извора који прилично убедљиво показују да му је после Растковог одласка на Свету гору поново било омогућено да управља Хумском земљом и да је он то чинио све до своје смрти (око 1198).¹⁴⁵

Најважнији од тих извора јесте *Лимска повеља* краља Уроша, где се говори о „златопечатној хрисовуљи“ коју је Стефан Првовенчани издао свом стрицу Мирославу, „великом кнезу хумском“.¹⁴⁶ Поменути хрисовуља могла је да буде издата тек после Стефановог доласка на српски великожупански престо 25. марта 1196. Важан је, такође, податак да су током прве половине XIII века Хумском земљом или појединим њеним деловима управљали Мирослављеви синови Петар, Тољен и Андрија и да су при томе и они, попут свог оца, углавном признавали врховну власт владара Србије.¹⁴⁷ Треба, најзад, имати у виду и сведочења два позна али солидно обавештена дубровачка извора — Мавра Орбина и Јунија Рестића. Рестић изричито наводи да је преминулог кнеза Мирослава на власти у Захумљу наследио његов син Петар,¹⁴⁸ док Орбин саопштава да је у време Петровог доласка на власт у Хуму, после смрти кнеза Мирослава, тамо живела Мирослављева удовица, као и његов десетогодишњи син Андрија.¹⁴⁹

У вези с питањем „самодржавности“ кнеза Мирослава у време владавине великог жупана Стефана Немање веома је индикативан поменути натпис из захумске цркве Светих Козме и Дамјана, освештене 1194.

године. У њему ктитор (вероватно жупан Ђорђе) помиње само врховног владара — „славног Немању“.¹⁵⁰

У истом смислу значајан је и цитирани податак из *Лимске повеље*, који сведочи о томе да је велики жупан Стефан, Немањин наследник на српском владарском престолу, убрзо после доласка на власт издао „златопечатну хрисовуљу свом стрицу великом кнезу хумском Мирославу“ у вези са имовином цркве „Светог апосто-

208–209; eadem, *Српска држава и Охридска архиепископија*, 204; С. Пириватрић, *Прилог хронологији њошејка Немањине власији*, ЗРВИ 29–30 (1991) 125–129.

¹⁴⁰ Cf. Пириватрић, *op. cit.*, 89–113, нарочито 96–101; idem, *О Стефану Првославу*, 55, 62–63. V. такође Ј. Калић, *Србија у доба кнеза Стјерацимира*, in: *Богородица Градачка у историји српског народа. Научни скупи њоводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка*, ed. М. Вуловић, Чачак 1993, 49–52; М. Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 58–61; idem, in: Благојевић, Медаковић, *Историја српске државности*, 87–90; idem, *Велики кнез и земаљски кнез*, ЗРВИ 41 (2004) 301–302.

¹⁴¹ О хронологији Немањине ктиторске делатности у Топлици v. Чанак-Медић, Бошковић, *Архитектура Немањиног доба I*, 15, 27, 39 (аутори датују изградњу цркве Светог Николе и обнову Свете Богородице у раздобље између 1158/1162. и 1168. године, то јест „између Немањина састанка са византијским царем Манојлом у Нишу, када је добио област Дубочице и тиме стекао извесну самосталност, и сукоба с браћом“). У светлу најновијег датовања поменутог састанка у Нишу у 1155. годину, смело би се помишљати да је Немањина ктиторска делатност у Топлици отпочета нешто раније него што се досад веровало, cf. Пириватрић, *op. cit.*, 104–108, 110.

¹⁴² О томе cf. С. Марјановић-Душанић, *Владарска идеологија Немањића. Дипломатичка студија*, Београд 1997, 47; eadem, *Владарски знаци Стефана Немање*, in: *Међународни научни скупи Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви*, 84–85 (где се, поред осталог, закључује да је после 1168. године Немањиној браћи одузето право да носе име Стефан у својству титуларног имена, односно да је то право задржао једино врховни владар Србије); Пириватрић, *О Стефану Првославу*, 60.

¹⁴³ Страцимир се после битке код Пантина први пут помиње у вези с ратовима вођеним против Византије 1182/1183. године (Калић, *Србија у доба кнеза Стјерацимира*, 53), док се Мирослав после 1168. године први пут у изворима појављује јула 1181, у два писма папе Александра III (у једном од њих поменути је као *comes Zacho[Imitanus]*), v. Т. Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Sv. 2. Listine XII. vijeka (1101–1200)*, Zagreb 1904, 175–176 (Nos. 173 и 174); cf. и Nagorni, *op. cit.*, 4–5. Могуће је, међутим, да је Немања дозволио Страцимиру и Мирославу да се врате у области које су раније држали већ 1168. или 1172. године, након што је претрпео поразе у сукобима с царем Манојлом I Комнином. Као што је познато, цар је у време битке код Пантина био на страни Немањине старије браће, v. Калић, *Српски велики жујани*, 209–211; eadem, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, Зборник Филозофског факултета 11-1 (1970) 193–202; Благојевић, *Српске удеоне кнежевине*, 60–61; Пириватрић, *Прилог хронологији*, 132–135; idem, *О Стефану Првославу*, 60.

¹⁴⁴ Cf. М. Динић, *Три повеље из исписи Ивана Лучића*, Зборник Филозофског факултета 3 (1955) 76–88; С. Мишић, *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996, 50–51.

¹⁴⁵ Cf. В. Ђоровић, *Историја Босне I*, Београд 1940, 222–223; Љубинковић, *Хумско епархиско власијелинство*, 97–98; Nagorni, *Die Kirche*, 10–20; Б. Ферјанчић, *Одбрана Немањиног наслеђа – Србија њосијаје краљевина*, in: ИСН I, 302. За другачије мишљење v. Динић, *Три повеље*, 77–78, 84–85, Мишић, *op. cit.*, 50–51; Благојевић, *Велики кнез*, 302–303. За датум Мирослављеве смрти v. n. 151 infra

¹⁴⁶ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писана Србије, Босне и Дубровника, књига I, 1186–1321*, ed. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд 2011, 227.

¹⁴⁷ Изузетком би се донекле могао сматрати кнез Петар, који је, изгледа, у првом делу своје владавине, око 1200. године, био вазал угарског краља. О синовима кнеза Мирослава cf., nпр., Мишић, *op. cit.*, 51–52 (са изворима и старијом литературом); М. Благојевић, *Титуле ћиричјева из куће Немањића у XII и XIII веку*, in: *Манастир Морача*, ed. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 39–40.

¹⁴⁸ *Chronica ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451)*, item *Joannis Gundulae (1451–1484)*, ed. N. Nodilo, Zagreb 1893, 66.

¹⁴⁹ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006, 19.

¹⁵⁰ О том натпису v. n. 136 supra.

ла Петра у Лиму¹⁵¹. Њоме је највероватније дат легитимитет ктиторској делатности коју је кнез Мирослав предузео у корист своје задужбине непосредно пре издавања потврдног документа великог жупана или је, евентуално, хумски кнез тражио од новопостављеног владара да потврди све његове раније ктиторске донације, приложене манастиру на Лиму пре 25. марта 1196.¹⁵² Како год да је било, податак из *Лимске повеље* недвосмислено говори у прилог претпоставци по којој би кнез Мирослав, уколико је саградио задужбину после 1168, то јест у време када су Немања и, затим, и његов син Стефан „самодржавно“ владали свим српским земљама, ту околност нагласио у свом ктиторском натпису. Ако је хумски кнез тражио потврду свог ктиторског чина од врховног владара после марта 1196, логично је помишљати да би исто поступио и у време када је оснивао своју задужбину.

На такву претпоставку посредно упућују и подаци о ктиторској делатности Немањиног унука Стефана, сина Вукановог. Недавно је показано да је његов оснивачки акт о манастиру Морачи био потврђен повељом краља Уроша I, врховног господара државе,¹⁵³ а у складу с тим у ктиторском натпису истакнуто је да је храм Успења Богородичиног, манастирски католикон, саздан у време владавине поменутог краља.¹⁵⁴ Стефан Вукановић носио је исту титулу као кнез Мирослав и, по свему судећи, средином XIII века уживао је у појединим деловима Зете и Рашке статус сличан ономе који је тај Немањин старији брат имао током друге половине XII столећа у Хумској земљи и делу Полимља.¹⁵⁵

Истраживања архитектонских особености цркве Светог Петра у Бијелом Пољу не могу, нажалост, да допринесу сасвим прецизном утврђивању хронологије изградње тог храма, али би се рекло да резултати најновијих студија делимично иду у прилог датовању првобитне грађевине у 1161/1162. годину. Истраживачи се углавном слажу у гледишту да је црква грађена у две

фазе. Првој би припадали наос и олтарски простор, а другој доградња на западној страни храма, с кулама и тремом између њих. После темељних археолошких истраживања и конзерваторских радова та доградња најчешће се приписује кнезу Мирославу и смешта се у сам крај XII века (1196–1198/1199).¹⁵⁶ Када је реч о најстаријим деловима цркве, издвојила су се два различита мишљења. Према првом, које је заступао најпре Јован Нешковић, а потом, с мањим разликама, и Драган Нагорни, наос и олтарски простор сазидани су знатно раније, пре Мирослављевог времена, у духу прероманике.¹⁵⁷ Према другој претпоставци, коју је у више наврата током последње две деценије изнела Милка Чанак-Медић, кнез Мирослав сазидео је и главни део цркве, на почетку своје владавине Захумљем.¹⁵⁸ При томе су, чини се сасвим убедљиво, оспорени сви аргументи за датовање првобитне грађевине у крај XI или прву половину XII века (стилска обележја пронађених фрагмената олтарске преграде, облици и конструкција апсиде и куполе).¹⁵⁹

М. Чанак-Медић, међутим, сагласна је с Нешковићем и Нагорним у гледишту да је постојећи портал цркве настао у исто време када и трем с кулама, што би значило да га треба датовати у сам крај XII столећа.¹⁶⁰ Пошто би наше тумачење завршног дела текста ктиторског натписа у лунети портала могло да буде у противречности с таквим гледиштем, неопходно је да се укратко осврнемо и на њега. Претпоставку да је „монументални портал с натписом“ постављен у исто време када су саграђене две куле с нартексом први је изнео Ј. Нешковић. До ње је дошао посредним путем, закључивши да портал и две декоративно обрађене „нише“ попречног брода потичу из истог времена и да не припадају првобитној грађевини. Запазио је, наиме, да су конзоле тих „ниша“ убачене у зид накнадно, а веровао је да постоје и стилске разлике у обради поменутих делова храма Светог Петра — архиволте портала и аркада „ниша“ рађене су на романички начин, док је првобитна грађевина подигнута у духу прероманичке архитектуре.¹⁶¹ Д. Нагорни нешто

¹⁵¹ О *Лимској повељи* в. *Зборник средњовековних ћириличких повеља* I, 225–226, No. 64 (с литературом). Код датовања повеље *terminus ante quem* представља датум смрти кнеза Мирослава, који, нажалост, није познат. Извесно је да је кнез умро пре краја 1199. јер је поменут као покојник у једном писму које је Вукан Немањић те године упутио папи Иноћентију III, в. Smičiklas, *Diplomatički zbornik* 2, 333–334 (No. 310). В. Ђоровић је сматрао да је Мирослав „уклоњен с политичке позорнице“ 1198. године, у време када је угарски херцег Андрија нападао Хумску земљу (Ђоровић, *Хисторија Босне*, 222), док Д. Нагорни претпоставља како кнез није био жив у време тог напада, односно да је управо његова смрт подстакла угарске освајачке планове, в. Nagorni, *op. cit.*, 19, 45 (с наводом да је кнез Мирослав поменут као покојник 17. јуна 1199; аутор при томе очигледно има на уму поменуто Вуканово писмо папи, али не образлаже на чему заснива тако прецизно датовање). У издању *Дубровачке хронике* Јунија Рестића (*Chronica ragusina Junii Resti*, 66) смрт кнеза Мирослава датована је у 1194. годину, а и из текста Орбиновог *Краљевства Словена* (Мавро Орбин, 19) проистиче да је у време Мирослављеве смрти и доласка кнеза Петра на власт у Хуму владар Рашке био Стефан Немања, што би значило да је Мирослав умро пре 25. марта 1196. Ти подаци, међутим, нису прихватљиви због сведочења *Лимске повеље* о хрисувољи коју је Стефан Првовенчани издао „свом стрицу, великом кнезу хумском“.

¹⁵² У вези с тим cf. Љубинковић, *Хумско епархиско власићелинство*, 98.

¹⁵³ Д. Војводић, *Портрети Вукановића у манастиру Морачи*, in: *Манастир Морача*, 78–79 (са закључком да изгубљена хрисувоља „недвосмислено показује да је ктитор Мораче сматрао брата од стрица врховним господаром државе и да је само Урош I био властан да уреди правно својинске оквире за живот манастира“).

¹⁵⁴ Томовић, *Морфологија*, 43 (No. 20).

¹⁵⁵ О томе в. Благојевић, *Титуле Ђуринчева*, 33–34, 40–42; Војводић, *op. cit.*, 76–80.

¹⁵⁶ Нешковић, *Конзерваторско-реституторски радови*, 108–110; О. М. Кандић, *Куле-звоници уз српске цркве XII–XIV века*, ЗЛУМС 14 (1978) 17, 22–23; Nagorni, *Die Kirche*, 212–306, 315–317; Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба* II, 47–70.

¹⁵⁷ Нешковић, *Конзерваторско-реституторски радови*, 108–110; Nagorni, *Die Kirche*, 212–306, 315–317 (с гледиштем да је првобитна црква сазидана око 1100. године, заслугом Мирослављевог оца Завиде).

¹⁵⁸ М. Чанак-Медић, *Dragan Nagorni, Die Kirche Sv. Petar in Bijeloj Polje*, Зограф 14 (1983) 79; eadem, *Архитектура Немањиног доба* II, 48, 69; eadem, *Нова сазнања о најстаријем раздобљу Ђурђевих Ситуйова у Будимљи*, in: *Ђурђеви ситуйови и Будимљанска епархија*, 115 (у две последње студије истакнуто је да се „Мирослав као управитељ Хума помиње већ 1170“, али није наведено на чему је заснован тај податак; у вези с тим cf. Томовић, *Морфологија*, 37).

¹⁵⁹ Cf. Чанак-Медић, *Архитектура Немањиног доба* II, 47–70 (нарочито стр. 68).

¹⁶⁰ Cf. Нешковић, *op. cit.*, 109–110; Nagorni, *op. cit.*, 148–172, 304–305, 316–318; Чанак-Медић, *op. cit.*, 63, 67, 69–70 (с литературом). Разлике постоје у гледиштима о томе где се портал првобитно налазио. Ј. Нешковић и М. Чанак-Медић сматрају да је он од почетка стајао на западном зиду наоса, док Д. Нагорни верује да је првобитно био на западном зиду припрате, а да је касније пренет на западни зид егзонартекса (изгледа, међутим, да егзонартекс никада није постојао, а да је трем између кула првобитно био отворен на западној страни, cf. Чанак-Медић, *op. cit.*, 56, 58–59, 63, 69–70).

¹⁶¹ Нешковић, *op. cit.*, 109–110. У свом последњем осврту на архитектуру цркве Светог Петра Нешковић донекле мења наведена гледишта, истичући цркву у Бијелом Пољу као пример романске тех-

је експлицитније објашњавао хронолошку везу између портала и доградњи на западној страни цркве. Према његовом мишљењу, монументални портал не одговара скромним размерама првобитне цркве и проистекао је из програмске концепције градитеља високих кула и предворја.¹⁶² Да је портал пројектован у сагласности с новим здањем на западној страни цркве, закључује и М. Чанак-Медић „на основу односа његових основних мера према предворју“.¹⁶³ Не улазећи овом приликом у детаљније анализе наведених гледишта и аргумената, поменућемо само то да је лако могуће да је и првобитна црква, као задужбина веома угледног ктитора, имала монументалан портал и да је он, у целини или у деловима, задржан након доградње кула и трема на западној страни (сл. 17).¹⁶⁴ Неспорна је чињеница да постојећи портал није монолитан и да је бар у два наврата растављен на делове како би био премештен. У доба када је црква била претворена у цамију постављен је на северни фасадни зид просторије сазидане на месту некадашњег северног параклиса, а у време рестаураторских радова, почетком шездесетих година XX века, враћен је на западни зид наоса, где се, по свему судећи, налазио и првобитно (сл. 2).¹⁶⁵ Том приликом установљено је да је у његовој изради искоришћен један камени квадар украшен рељефом с мотивом стилизованог акантусовог лишћа, преузет с венца неке старије грађевине.¹⁶⁶ И плоча у лунети би се, судећи по натпису исписаном на њој, тешко могла сврстати у делове портала који су настали у време радова спроведених крајем XII столећа. У супротном, из раније наведених разлога, поред кнеза Мирослава у натпису би био поменут и велики жупан Стефан Немањић као актуелни српски владар. Важно је имати у виду и недавно уочену чињеницу да су у црквеном градитељству средњовековне Србије ктиторски натписи који су исписивани у камену или опеци редовно извођени на спољашњости грађевине, где су били лако уочљиви и читљиви. Када се такав ктиторски натпис нађе

у унутрашњости храма, што је изузетно ретко (познати су само примери из цркве Светог арханђела Михаила у Леснову, Богородичине цркве у Ваганешу и Богородичине цркве на острву Бешка у Скадарском језеру), то је последица накнадних грађевинских интервенција, односно доградње припрате. Уколико би се догодило да западни зид наоса у време доградње храма буде порушен, онда би првобитни ктиторски натпис био премештан на новоизграђену западну фасаду (Свети Петар у Богдашићу, Свети Ђорђе у Сопотници код Горажда).¹⁶⁷ Основано је, дакле, претпостављати да камени ктиторски натпис из Светог Петра на Лиму, у време када је исклесан, није био заклоњен дубоким тремом, односно припратом, већ да је красио западну фасаду првобитног храма и да је тако био лако доступан погледима посматрача.

нике грађења, и поред архаичних, прероманских одлика у њеном плану и просторном решењу, као и у обради камене олтарске преграде. У складу с тим, сматра да је могуће да је првобитна црква настала средином XII столећа, а не пре Мирослављевог времена, као што је раније веровао, cf. Ј. Нешковић, *Нека ошворена ишијања о црквеном градитељству у доба Стефана Немање*, in: *Међународни научни скупи Стефан Немања – Стефан Мироточиви*, 203–204.

¹⁶² Nagorni, *op. cit.*, 148–172, 304–305, 316–318.

¹⁶³ Чанак-Медић, *op. cit.*, 62.

¹⁶⁴ Да постојећи портал потиче из времена изградње првобитне цркве, сматрао је још Р. Љубинковић (*Хумско епархијско власићелинство*, 106, сл. 8).

¹⁶⁵ О томе cf. Љубинковић, *op. cit.*, 114; Нешковић, *Конзерваторско-реституторски радови*, 99–101, 103, 105, сл. 4; Чанак-Медић, *op. cit.*, 51, 54, 58, сл. 4, 34 и 36.

¹⁶⁶ Нешковић, *op. cit.*, 106, 109. Cf. и Чанак-Медић, *op. cit.*, 66–67 (са закључком да су делови портала и пронађени делови првобитне олтарске преграде, као и сви „комади проскинитара“, односно „ниша“ попречног брода, исклесани од истог камена, а то по мишљењу ауторке наговештава да су узети из неке старије грађевине која потиче из „предмирослављевог времена“).

¹⁶⁷ За наведена запажања о српским ктиторским натписима на камену v. Војводић, *Српски власићеооски иоритреји и кийијорски најијиси*, у штампи (с бројним примерима и одговарајућом литературом).

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – REFERENCE LIST

- Asdracha C., *Inscriptions protobyzantines et Byzantines de la Thrace orientale et de l'île d'Imbros (IIIe–XVe siècles). Présentation et commentaire historique*, Athènes 2003.
- Благојевић М., *Српске удеоње кнежевине*, ЗРВИ 36 (1997) 58–61 [Благојевић М., *Srpske udeone kneževine*, ZRVI 36 (1997) 58–61].
- Благојевић М., *Титуле принчева из куће Немањића у XII и XIII веку*, in: *Манастир Морача*, ed. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 39–40 (Благојевић М., *Titule prinčeva iz kuće Nemanjića u XII i XIII veku*, in: *Manastir Morača*, ed. B. Todić, D. Popović, Beograd 2006, 39–40).
- Благојевић М., *Велики кнез и земаљски кнез*, ЗРВИ 41 (2004) 301–302 [Благојевић М., *Veliki knez i zemaljski knez*, ZRVI 41 (2004) 301–302].
- Благојевић М., Медаковић Д., *Историја српске државности*, Београд 2000 (Благојевић М., Medaković D., *Istorija srpske državnosti*, Beograd 2000).
- Bogdan J., *Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung*, Archiv für slavische Philologie 13 (1891) 521.
- Богдановић Д., *Инвентар ћирилских рукописа у Југославији (XI–XVII века)*, Београд 1982 [Bogdanović D., *Inventar ćirilskih rukopisa u Jugoslaviji (XI–XVII veka)*, Beograd 1982].
- Burns R. I., *Paper comes to the West, 800–1400*, in: *Europäische Technik im Mittelalter: 800 bis 1400. Tradition und Innovation: ein Handbuch*, ed. U. Lindgren, Berlin 1996, 413–422.
- Chronica ragusina Junii Resti (ab origine urbis usque ad annum 1451), item Joannis Gundulae (1451–1484)*, ed. N. Nodilo, Zagreb 1893.
- 40 Conze A., *Reise auf der Insel Lesbos*, Amsterdam 1982²
- Corpus inscriptionum graecarum* II–IV, ed. A. Boeckh et al., Berlin 1843–1877 (repr. Hildesheim – New York 1977).
- Цветковић Б., *Манастир Липовац. Прилог проучавању*, Лесковачки зборник 39 (1999) 94 [Cvetković B., *Manastir Lipovac. Prilog proučavanju*, Leskovački zbornik 39 (1999) 94].
- Чанак-Медић М., *Архитектура Немањиног доба II. Цркве у Полимљу и на Приморју*, Београд 1989 (Čanak-Medić M., *Arhitektura Nemanjinog doba II. Crkve u Polimlju i na Primorju*, Beograd 1989).
- Чанак-Медић М., *Dragan Nagorni, Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje*, Зограф 14 (1983) 79 [Čanak-Medić M., *Dragan Nagorni, Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje*, Zograf 14 (1983) 79].
- Чанак-Медић М., *Нова сазнања о најстаријем раздобљу Ђурђевић Ступова у Будимљи*, in: *Ђурђевић ступови и Будимљанска епархија. Зборник радова*, ed. М. Тодић, М. Радујко, Беране–Београд 2011, 115 (Čanak-Medić M., *Nova saznanja o najstarijem razdoblju Đurđevih Stupova u Budimlji*, in: *Djurđjević stupovi i Budimljanska eparhija. Zbornik radova*, ed. M. Todić, M. Radujko, Berane–Beograd 2011, 115).
- Чанак-Медић М., Бошковић Ђ., *Архитектура Немањиног доба I*, Београд 1986 [Čanak-Medić M., Bošković Đ., *Arhitektura Nemanjinog doba I*, Beograd 1986].
- Чигоја Б., *Најстарији српски ћирилски најијиси (графичка, ортографичка и језик)*, Београд 2003 [Čigoja B., *Najstariji srpski ćirilski natpisi (grafija, ortografija i jezik)*, Beograd 2003].

- Ђоровић В., *Хистиорија Босне I*, Београд 1940 (Ћоровић В., *Historija Bosne I*, Beograd 1940).
- Ђоровић В., *Пићање о хронологији у делима Св. Саве*, Годишњица Николе Чућића 49 (1940) 23, 34–36 [Ћоровић В., *Pitanje o hronologiji u delima Sv. Save*, Godišnjica Nikole Čupića 49 (1940) 23, 34–36].
- Dagron G., Feissel D., *Inscriptions de Cilicie*, Paris 1987.
- Даничић Ђ., *Рјечник из књижевних стварања српских, дио други*, Београд 1863 (Даничић Дј., *Rječnik iz književnih starina srpskih, dio drugi*, Biograd 1863).
- Дероко А., *Црква Св. Ајостола Пејра у Бијеломе Пољу*, Гласник Скопског научног друштва 7–8 (1930) 145–146 [Deroko A., *Crkva Sv. Apostola Petra u Bijelome Polju*, Glasnik Skopskog naučnog društva 7–8 (1930) 145–146].
- Динић М., *Три повеље из иписана Ивана Лучића*, Зборник Филозофског факултета 3 (1955) 76–88 [Dinić M., *Tri povelje iz ispisa Ivana Lučića*, Zbornik Filozofskog fakulteta 3 (1955) 76–88].
- Ђорђевић И. М., *Зидно сликарство српске власцеле*, Београд 1994 (Ђорђевић И. М., *Zidno slikarstvo srpske vlastele*, Beograd 1994).
- Ђорђевић И. М., *Монограм Дмита у Љуботену*, Лесковачки зборник 35 (1995) 5–12 [Ђорђевић И. М., *Monogram Dmitar u Ljubotenu*, Leskovacki zbornik 35 (1995) 5–12].
- Ђорђић П., *Старословенски језик*, Нови Сад 1975 (Ђорђић П., *Staroslovenski jezik*, Novi Sad 1975).
- Ђурић В. Ј., *Преокреј у уметности Немањиног доба*, in: *Историја српског народа I*, ed. С. Ђирковић, Београд 1981, 277 [Ђурић В. Ј., *Preokret u umetnosti Nemanjinog doba*, in: *Istorija srpskog naroda I*, ed. S. Ćirković, Beograd 1981, 277].
- Eisenberg R. L., *The JPS guide to Jewish traditions*, Philadelphia 2004.
- Евсеев И., *Книга пророка Даниила в древне-славянском переводе*, Москва 1905 (Evseev I., *Kniga proroka Daniila v drevne-slavianskom perevode*, Moskva 1905).
- Feissel D., Avramea A., *Inscriptions de Thessalie (à l'exception des Méteores)*, Travaux et mémoires 10 (1987) 357–398.
- Feissel D., Philippidis-Braat A., *Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception des Mistra)*, Travaux et mémoires 9 (1985) 267–395.
- Feissel D., Spieser J.-M., *Les inscriptions de Thessalonique. Supplément*, Travaux et mémoires 7 (1979) 302–348.
- Ферјанчић Б., *Одбрана Немањиног наслеђа – Србија њосијае краљевина*, in: *Историја српског народа I*, 302 (Ferjančić B., *Odbrana Nemanjinog nasleđa – Srbija postaje kraljevina*, in: *Istorija srpskog naroda I*, 302).
- Frojmimovics K., Komoróczy G., Pusztai V., Strbik A., *Jewish Budapest. Monuments, rites, history*, Budapest – New York 1999.
- Gardthausen V., *Griechische Palaeographie 2*, Leipzig 1913.
- Горский А., Невоструев К., *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки, I*, Москва 1855 (Gorskii A., Nevostruiev K., *Opisanie slaviānskikh rukopisei Moskovskoi Sinodal'noi biblioteki, I*, Moskva 1855).
- Гошев И., *Старобългарски глаголически и кирилски надписи от IX и X в.*, София 1961 (Goshev I., *Starobŭlgarski glagolicheski i kirilski nadpisi ot IX i X v.*, Sofiā 1961).
- Grégoire H., *Recueil des inscriptions grecques-chrétiennes d'Asie mineure I*, Paris 1922 (repr. Amsterdam 1968).
- Грозданов Ц., Суботић Г., *Црква свејог Ђорђа у Речици код Охрида*, Зограф 12 (1981) 73 [Grozdanov C., Subotić G., *Crkva svetog Đorđa u Rečici kod Ohrida*, Zograf 12 (1981) 73].
- Grumel V., *Traité d'études byzantines I. La chronologie*, Paris 1958.
- Guillou A., *Recueil des inscriptions grecques médiévales d'Italie*, Roma 1996.
- Herner S., *Syntax der Zahlwörter im Alten Testament*, Lund 1893, 71.
- Хаџи-Васиљевић Ј., *Скопље и његова околна*, Београд 1930 (Hađži-Vasiljević J., *Skoplje i njegova okolina*, Beograd 1930).
- <http://old.stsl.ru/manuscripts/index.php>
- Ibrah G., *The universal history of numbers. From prehistory to the invention of the computer*, New York 2000.
- Inscriptiones graecae*, I–XIV, Berlin 1873–2012.
- Inscriptiones Italiae et Siciliae additis Graecis Galliae, Hispaniae, Britanniae, Germaniae inscriptionibus*, ed. G. Kaibel, Berlin 1890 (*Inscriptiones graecae*, 14).
- ИСН = *Историја српског народа I*, ed. С. Ђирковић, Београд 1981 (ISN = *Istorija srpskog naroda I*, ed. S. Ćirković, Beograd 1981).
- Историјски атлас*, ред. М. Благојевић, Београд 2011 (*Istorijski atlas*, ред. M. Blagojević, Beograd 2011).
- Ивановић М., *Кирилски епиграфски споменници из Србије, Црне Горе и Македоније (одливи)*, Београд 1984 [Ivanović M., *Ćirilski epigrafski spomenici iz Srbije, Crne Gore i Makedonije (odlivi)*, Beograd 1984].
- Ивановић М., *Икона Преображења у Будисавцима и књижевном наћицизу у Ваганешу и Св. Николи*, Саопштења 16 (1984) 192–193 [Ivanović M., *Ikona Preobraženja u Budisavcima i književni natpisi u Vaganěšu i Sv. Nikoli*, Saopštenja 16 (1984) 192–193].
- Јастребов И. С., *Додајак мојим белешкама из Старе Србије*, Гласник Српског научног друштва 51 (1882) 58 [Jastrebov I. S., *Dodatak mojim beleškama iz Stare Srbije*, Glasnik Srpskog učenog društva 51 (1882) 58].
- Јојсе П. М., *Ezekiel. A comentary*, New York 2007.
- Јовановић В., *О једном књижевном наћицизу у манастиру Бањи*, Зограф 4 (1972) 27–28 [Jovanović V., *O jednom ktitorskom natpisu u manastiru Banji*, Zograf 4 (1972) 27–28].
- Кајмаковић З., *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971 (Kajmaković Z., *Zidno slikarstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1971).
- Калић Ј., *Србија у доба кнеза Стварацимира*, in: *Богородица Градачка у историји српског народа. Научни скуј њоводом 800 година Богородице Градачке и града Чачка*, ed. М. Вуловић, Чачак 1993, 49–52 (Kalić J., *Srbija u doba kneza Stracimira*, in: *Bogorodica Gradačka u istoriji srpskog naroda. Naučni skup povodom 800 godina Bogorodice Gradačke i grada Čačka*, ed. M. Vulović, Čačak 1993, 49–52).
- Калић Ј., *Српска држава и Охридска архиепископија у XII веку*, ЗРВИ 44/1 (2007) 201–206 [Kalić J., *Srpska država i Ohridska arhiepiskopija u XII veku*, ZRVI 44/1 (2007) 201–206].
- Калић Ј., *Српски велики жупани у борби с Византијом*, in: ИСН I, 201–211 (Kalić J., *Srpski veliki župani u borbi s Vizantijom*, in: ISN I, 201–211).
- Калић Ј., *Црквене љриликe у српским земљама до стварања архиепископије 1219. године*, in: *Међународни научни скуј Сава Немањић – свеји Сава. Историја и предање*, ed. В. Ј. Ђурић, Београд 1979, 48–51 (Kalić J., *Crkvene prilike u srpskim zemljama do stvaranja arhiepiskopije 1219. godine*, in: *Medjunarodni naučni skup Sava Nemanjić – sveti Sava. Istorija i predanje*, ed. V. J. Djurić, Beograd 1979, 48–51).
- Калић, *Српско-византијски сукоб 1168. године*, Зборник Филозофског факултета 11-1 (1970) 193–202 [Kalić, *Srpsko-vizantijski sukob 1168. godine*, Zbornik Filozofskog fakulteta 11-1 (1970) 193–202].
- Kalopissi-Verti S., *Dedicatory inscriptions and donor portraits in thirteenth-century churches of Greece*, Wien 1992.
- Кандић О. М., *Куле-звоници уз српске цркве XII–XIV века*, ЗЛУМС 14 (1978) 17, 22–23 [Kandić O. M., *Kule-zvonici uz srpske crkve XII–XIV veka*, ZLUMS 14 (1978) 17, 22–23].
- Karouzou S., *National Archaeological Museum: Collection of Sculpture*, Athens 1968, 187.
- Карский Е. Ф., *Очерк славянской кирилловской палеографии*, Варшава 1901 (Karskiĕ E. F., *Oчерk slaviānskoĕ kirillovskoĕ paleografii*, Varshava 1901).
- Кесић С., *Живопис цркве Арханђела Михаила у Борчу*, Саопштења 25 (1993) 73–74 [Kesić S., *Živopis crkve Arhandela Mihaila u Borču*, Saopštenja 25 (1993) 73–74].
- König F. E., *Historisch-kritisches Lehrgebäude der hebräischen Sprache II*, Leipzig 1895.
- Косановић С., *Српске стварање у Босни. Неколике биљешке*, Гласник Српског научног друштва 29 (1871) 184–185 [Kosanović S., *Srpske starine u Bosni. Nekolike bilješke*, Glasnik Srpskog učenog društva 29 (1871) 184–185].
- Костић Д., *Песма о верном слуги. Прилог љроучавању народног ејског љеснићџва нашега*, Глас Српске краљевске академије 168 (1935) 140–145 [Kostić D., *Pesma o vernom sluzi. Prilog proučavanju narodnog epskog pesništva našega*, Glas Srpske kraljevske akademije 168 (1935) 140–145].
- Костић Д., *Тајно љисање у јужнословенским ћирилским споменницима*, Глас Српске краљевске академије 92 (1913) 1–62 [Kostić D., *Tajno pisanje u južnoslovenskim ćirilovskim spomenicima*, Glas Srpske kraljevske akademije 92 (1913) 1–62].
- Kovačević J., *Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Arheologija 15–16 (1960–1961), 315.
- Leschhorn W., *Antike Ären. Zeitrechnung, Politik und Geschichte im Schwarzmeerraum und in Kleinasien nördlich des Tauros*, Stuttgart 1993.
- Љубинковић Р., *Њумско еџархиско власцелинствo и црква Свејога Пејра у Бијелом Пољу*, Старица 9–10 (1959) 98–104 [Ljubinković R., *Humsko eparhisko vlastelinstvo i crkva Svetoga Petra u Bijelom Polju*, Starinar 9–10 (1959) 98–104].
- Мандић С., *Древник. Записи конзерватора*, Београд 1975 (Mandić S., *Drevnik. Zapisi konzervatora*, Beograd 1975).
- Manganaro G., *Le tavole finanziare di Tauromenion*, in: *Comptes et inventaires dans la cité grecque*, ed. D. Knoepfler, Neuchâtel–Genève 1988, 155–190.
- Mango C. A., *The Byzantine inscriptions of Constantinople. A bibliographical survey*, American journal of archaeology 55 (1951) 52–66.

- Марјановић-Душанић С., *Владарска идеологија Немањина. Диплома-тичка студија*, Београд 1997 (Marjanović-Dušanić S., *Vladarska ideologija Nemanjića. Diplomatička studija*, Beograd 1997).
- Марјановић-Душанић С., *Владарски знаци Стефана Немање*, in: *Међународни научни скупи Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. J. Калић, Београд 2000, 84–85 (Marjanović-Dušanić S., *Vladarski znaci Stefana Nemanje*, in: *Medjunarodni naučni skup Stefan Nemanja – sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje*, ed. J. Kalić, Beograd 2000, 84–85).
- Марковић М. А., *Најновији из града Копривана*, Старинар 12 (1937) 99 [Marković M. A., *Natpis iz grada Koprivana*, Starinar 12 (1937) 99].
- Мавро Орбин. Краљевство Словена*, Зрењанин 2006 (Mavro Orbin. *Kraljevstvo Slovena*, Zrenjanin 2006).
- Mazalić Dj., *Borač, bosanski dvor srednjeg veka*, Glasnik Hrvatskih Zemaljskih muzeja u Sarajevu 53 (1941) 88.
- McLean B. H., *An introduction to Greek epigraphy of the Hellenistic and Roman periods from Alexander the Great down to the reign of Constantine (323 B.C. – A.D. 337)*, Ann Arbor 2002.
- Meimaris Y. E. (with K. Kritikakou and P. Bougia), *Chronological systems in Roman-Byzantine Palestine and Arabia. The evidence of the dated Greek inscriptions*, Athens–Paris 1992.
- Mihaljičić R., *Nameträgende Steininschriften in Jugoslawien vom Ende des 7. bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*, Wiesbaden 1982.
- Miklosich F., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum emendatum auctum*, Wien 1865.
- Милуков П. Н., *Христианские древности Западной Македонии*, Известия Русского археологического института в Константинополе 4 (1899) 132 [Miliukov P. N., *Khristianskie drevnosti Zapadnoj Makedonii*, Izvestiia Russkogo arkheologicheskogo instituta v Konstantinopole 4 (1899) 132].
- Millet G., *Inscriptions Byzantines de Mistra*, Bulletin de correspondance Hellénique 23 (1899) 97–156.
- Millet G., Pargoire J., Petit L., *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Atros 1*, Paris 1904.
- Милобар Ф., *Бан Кулин и његово доба*, Гласник Земалског музеја у Босни и Херцеговини 15 (1903) 498 [Milobar F., *Ban Kulin i njegovo doba*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 15 (1903) 498].
- Мишић С., *Хумска земља у средњем веку*, Београд 1996 (Mišić S., *Humska zemlja u srednjem veku*, Beograd 1996).
- Мишић С., *Територијално-ујравна организација Полиња (XII–XIV век)*, in: *Краљ Владислав и Србија XIII века. Научни скупи, 15–16. новембар 2000*, ed. Т. Живковић, Београд 2003, 74–88 [Mišić S., *Teritorijalno-upravna organizacija Polimlja (XII–XIV vek)*, in: *Kralj Vladislav i Srbija XIII veka. Naučni skup, 15–16. novembar 2000*, ed. T. Živković, Beograd 2003, 74–88].
- Момировић П., *Сјари српски записи и најновији из Војводине I*, Нови Сад 1993 (Momirowić P., *Stari srpski zapisi i natpisi iz Vojvodine I*, Novi Sad 1993).
- Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, ed. Fr. Miklosich, Wien 1858.
- Мошин В., *Ћирилски рукописи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, Историски записи 14 (1958) 251 [Mošin V., *Ćirilski rukopisi manastira Sv. Trojice kod Pljevalja*, Istoriski zapisi 14 (1958) 251].
- Мошин В., *Најстарија кирилска епиграфика*, in: *Словенска писменост. 1050-годишнина на Климент Охридски*, Охрид 1966, 41 [Mošin V., *Najstarata kirilska epigrafika*, in: *Slovenska pismenost. 1050-godišnica na Kliment Ohridski*, Ohrid 1966, 41].
- Nagorni D., *Die Kirche Sv. Petar in Bijelo Polje (Montenegro). Ihre Stellung in der Geschichte des serbischen Architektur*, München 1978.
- Ненадовић С., *Богородица Лјевишка. Њен постанак и њено место у архитектуре Милутиновог времена*, Београд 1963 (Nenadović S., *Bogorodica Ljeviška. Njen postanak i njeno mesto u arhitekturi Milutinovog vremena*, Beograd 1963).
- Нешковић Ј., *Ђурђеви Сјујови у Расу*, Рашка баштина 1 (1975) 156 [Nešković J., *Djurdjevi Stupovi u Rasu*, Raška baština 1 (1975) 156].
- Нешковић Ј., *Ђурђеви Сјујови у Сјаром Расу*, Краљево 1984 (Nešković J., *Djurdjevi Stupovi u Starom Rasu*, Kraljevo 1984).
- Нешковић Ј., *Конзервативно-реставраторски радови на цркви Св. Петра у Бијелом Пољу*, Старине Црне Горе 1 (1963) 108–110 [Nešković J., *Konzervativno-restauratorski radovi na crkvi Sv. Petra u Bijelom Polju*, Starine Crne Gore 1 (1963) 108–110].
- Нешковић Ј., *Нека отворена питања о црквеном градишћу у доба Стефана Немање*, in: *Међународни научни скупи Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. J. Калић, Београд 2000, 203–204 [Nešković J., *Neka otvorena pitanja o crkvenom graditeljstvu u doba Stefana Nemanje*, in: *Medjunarodni naučni skup Stefan Nemanja – sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje*, ed. J. Kalić, Beograd 2000, 203–204].
- Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку*, ed. П. И. Савваитов, Санктпетербург 1875 (*Novgorodskaiā letopis' po Sinodal'nomu kharatejnomu spisku*, ed. P. I. Savvaitov, Sanktpeterburg 1875).
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, ed. А. Н. Насонов, Москва–Ленинград 1950 (*Novgorodskaiā pervaiā letopis' starshego i mladshego izvodov*, ed. A. N. Nasonov, Moskva–Leningrad 1950).
- Острожка Библија*, ed. Еромонах Рафаил (Роман Турконијак), Львів 2006 [*Ostroz'ka Bibliiā*, ed. Eromonakh Rafaīl (Roman Turkoniāk), L'viv 2006].
- Острожская Библия. Сборник статей*, ed. А. А. Алексеев, Москва 1990, 3–73 (*Ostrozhskaiā Bibliiā. Sbornik statei*, ed. A. A. Alekseev, Moskva 1990, 3–73).
- Prolović J., *Die Kirche des Heiligen Andreas an der Treska*, Wien 1997.
- Пејић С., *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд 2009 (Pejić S., *Manastir Sveti Nikola Dabarski*, Beograd 2009).
- Петковић С., *Делатност зографа Јоја Сјрахуње из Будимље*, Старине Црне Горе I (1963) 126 [Petković S., *Delatnost zografa Jora Strahinje iz Budimlje*, Starine Crne Gore I (1963) 126].
- Петковић С., *Иконе манастира Хиландара*, Манастир Хиландар 1997 [Petković S., *Ikone manastira Hilandara*, Manastir Hilandar 1997].
- Петковић В. Р., *Син Завидин, Мирослав, knez humski*, in: *Spomenica pedesetogodišnjice profesorskog rada S. M. Lozanića*, Beograd 1922, 45 [Petković V. R., *Sin Zavidin, Miroslav, knez humski*, in: *Spomenica pedesetogodišnjice profesorskog rada S. M. Lozanića*, Beograd 1922, 45].
- Петковић В. Р., *Сјарине. Записи, натписи, листине*, Београд 1923 [Petković V. R., *Starine. Zapisi, natpisi, listine*, Beograd 1923].
- Пириватрић С., *Манојло I Комнин, „царски сан“ и „самодржица области српског престола“*, ЗРВИ 48 (2011) 89–113 [Pirivatrić S., *Manojlo I Komnin, „carski san“ i „samodršci oblasti srpskog prestola“*, ZRVI 48 (2011) 89–113].
- Пириватрић С., *О Стефану Првославу, књижицу цркве Светог Георгија у Будимљи*, in: *Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија. Зборник радова*, ed. М. Тодић, М. Радужко, Беране–Београд 2011, 54–63 (Pirivatrić S., *O Stefanu Prvoslavu, ktiitoru crkve Svetog Georgija u Budimlji*, in: *Djurdjevi stupovi i Budimljanska eparhija. Zbornik radova*, ed. M. Todić, M. Radujko, Berane–Beograd 2011, 54–63).
- Пириватрић С., *Прилог хронологији Јочетка Немањине властии*, ЗРВИ 29–30 (1991) 125–129 [Pirivatrić S., *Prilog hronologiji rosetka Nemanjine vlasti*, ZRVI 29–30 (1991) 125–129].
- Полное собрание русских летописей I. Лаврентьевская летопись*, Ленинград 1926–1928 (*Polnoe sobranie russkikh letopisei I. Lavrent'evskaiā letopis'*, Leningrad 1926–1928).
- Полное собрание русских летописей, 37: Устюжские и Вологодские летописи, XVI–XVIII вв.*, ed. К. Н. Сербина, Ленинград 1982 (*Polnoe sobranie russkikh letopisei, 37: Ustuzhskie i Vologodskie letopisi, XVI–XVIII vv.*, ed. K. N. Serbina, Leningrad 1982).
- Пурковић М. А., *Датирање у домаћим српским изворима средњег века*, Гласник Југословенског професорског друштва XIII/8 (1933) 739–751 [Purković M. A., *Datiranje u domaćim srpskim izvorima srednjega veka*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva XIII/8 (1933) 739–751].
- Радојичић Ђ. Сп., *Богомили и Мирослављево јеванђеље*, in: idem, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад 1967 (Radojičić Đ. Sp., *Bogomili i Miroslavljevo jevanđelje*, in: idem, *Književna zbivanja i stvaranja kod Srba u srednjem veku i u tursko doba*, Novi Sad 1967).
- Речник српскохрватског књижевног и народног језика XVI*, ed. М. Николић et al., Београд 2001 (*Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika XVI*, ed. M. Nikolić et al., Beograd 2001).
- Reinach S., *Traité d'épigraphie grecque*, Paris 1885.
- Ромодановская В. А., *Геннадиевская библија*, in: *Православная энциклопедия* 10, Москва 2005, 584–588 [Romodanovskaiā V. A., *Gennadievskaiā bibliiā*, in: *Pravoslavnaia enciklopediia* 10, Moskva 2005, 584–588].
- Рождественская Т. В., *Древнерусские надписи на стенах храмов. Новые источники XI–XV вв.*, Санкт-Петербург 1992 (Rozhdestvenskaia T. V., *Drevnerusskie nadpisi na stenakh khramov. Novye istochniki XI–XV vv.*, Sankt-Peterburg 1992).
- Рукописные книги собрания М. П. Погодина. Каталог, I*, ed. О. В. Творогов, В. М. Загребин, Ленинград 1988 (*Rukopisnye knigi sobranija M. P. Pogodina. Katalog, I*, ed. O. V. Tvorogov, V. M. Zagrebin, Leningrad 1988).
- Рыбаков Б. А., *Русские датированные надписи XI–XIV веков*, Москва 1964 (Rybakov B. A., *Russkie datirovannye nadpisi XI–XIV vekov*, Moskva 1964).
- Schreiner P., *Die byzantinischen Kleinchroniken I*, Wien 1975.

- Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*, I, ed. A. Rahlfs, Stuttgart 1935.
- Симонов Р. А., *О некоторых особенностях нумерации, употребившейся в кириллице*, in: *Источниковедение и история русского языка*, ред. С. И. Котков, В. Ф. Дубровина, Москва 1964, 14–36 (Simonov R. A., *O nekotorykh osobennostiakh numeratsii, upotreblivshiesia v kirillitsē*, in: *Istochnikovedenie i istoriia russkogo iazyka*, ред. S. I. Kotkov, V. F. Dubrovina, Moskva 1964, 14–36).
- Slovník jazyka staroslověnského. Lexicon linguae palaeoslovenicae* 22, ред. J. Kurz, Praha 1972.
- Смядовски С., *Българска кирилска епиграфика. IX–XV век*, София 1993 (Smiadovski S., *Bŭlgarska kirilska epigrafika. IX–XV vek*, Sofia 1993).
- Smičklas T., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. Sv. 2. Listine XII. vijeka (1101–1200)*, Zagreb 1904.
- Smyth H. W., *A Greek grammar for colleges*, New York 1920.
- Снегаров И., *История на Охридската архиепископия I*, София 1924 (repr. 1995) [Snegarov I., *Istoriia na Okhridskata arhiepiskopiia I*, Sofia 1924 (repr. 1995)].
- Соболевский А. И., *Славяно-русская палеография*, С.-Петербург 1908 (Sobolevskii A. I., *Slaviano-russkaia paleografiia*, S.-Peterburg 1908).
- Сперанский М., *Описание рукописей библиотеки Историко-филологического Института Князя Безбородко в г. Нежине*, Известия Историко-филологического Института Князя Безбородко в Нежине XVIII (Нежин 1900) 23–24 [Speranskii M., *Opisanie rukopisei biblioteki Istoriko-filologicheskogo Instituta Kniazia Bezborodko v g. Nezhine*, *Izvestiia Istoriko-filologicheskogo Instituta Kniazia Bezborodko v Nezhine XVIII* (Nezhin 1900) 23–24].
- Сперанский М. Н., *Тайнопись в юго-славянских и русских памятниках письма*, Ленинград 1929 (Speranskii M. N., *Tainopis' v iugoslavianskikh i russkikh pamiatnikakh pis'ma*, Leningrad 1929).
- Spieser J.-M., *Les inscriptions de Thessalonique*, Travaux et mémoires 5 (1973) 145–180.
- Срезневский И. И., *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам III*, Санктпетербург 1903 (Sreznevskii I. I., *Materialy dlia slovaria drevnerusskogo iazyka po pis'mennym pamiatnikom III*, Sanktpeterburg 1903).
- ССЗН = *Стари српски записи и најписи* (SSZN = *Stari srpski zapisi i natpisi*).
- Станојевић С., *Студије о српској дипломатици. XVII Датирање*, Глас Српске краљевске академије 132 (1928) 30–57 [Stanojević S., *Studije o srpskoj diplomatici. XVII Datiranje*, *Glas Srpske kraljevske akademije* 132 (1928) 30–57].
- Стари српски записи и најписи II*, ed. Љ. Стојановић, Београд 1903 (*Stari srpski zapisi i natpisi II*, ed. Lj. Stojanović, Beograd 1903).
- Стевовић И., *Историјски извор и историјскоуметничко тумачење: Богородичина црква у Тољлици*, Зограф 35 (2011) 75, 87–88 [Stevović I., *Istorijski izvor i istorijskoumetničko tumačenje: Bogorodičina crkva u Toplici*, *Zograf* 35 (2011) 75, 87–88].
- Стојановић Љ., *Где је био град Копривијан?*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 7 (1927) 217 [Stojanović Lj., *Gde je bio grad Koprijan?*, *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 7 (1927) 217].
- Стојановић Љ., *Датирање старих српских записа и најписа*, in: ССЗН VI, 179 (Stojanović Lj., *Datiranje starih srpskih zapisa i natpisa*, in: SSSN VI, 179).
- Стојановић Љ., *Стари српски родослови и лејписи*, Сремски Карловци 1927 (Stojanović Lj., *Stari srpski rodoslovi i letopisi*, Sremski Karlovci 1927).
- Стричевић Ђ., *Мажстори минијатура Мирослављевог јеванђеља*, ЗРВИ 1 (1952) 189, 192–197 [Stričević Đ., *Majstori minijatura Miroslavljevog jevanđelja*, *ZRVI* 1 (1952) 189, 192–197].
- Stylianou A., Stylianou J., *Donors and dedicatory inscriptions, supplicants and supplications in the painted churches of Cyprus*, *JÖB* 9 (1960) 98–120.
- Шаkota М., *Дечанска ризница*, Београд–Приштина 1984 (Šakota M., *Dečanska riznica*, Beograd–Priština 1984).
- Шаkota М., *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја I–II*, Саопштења 9 (1970) 23–25 [Šakota M., *Prilozi poznavanju manastira Banje kod Priboja I–II*, *Saopštenja* 9 (1970) 23–25].
- Шупут М., *Цариградски извори архитектуре цркве Св. Николе у Куршумлији*, in: *Међународни научни скуп Стефан Немања – свети Симеон Мироточиви. Историја и предање*, ed. J. Калић, Београд 2000, 171–178 (Šuput M., *Carigradski izvori arhitekture crkve Sv. Nikole u Kuršumlji*, in: *Međunarodni naučni skup Stefan Nemanja – sveti Simeon Mirotočivi. Istorija i predanje*, ed. J. Kalić, Beograd 2000, 171–178).
- The Oxford handbook of Byzantine studies*, ed. E. M. Jeffreys, J. F. Haldon, R. Cormack, New York 2008, 149 (C. Mango).
- Tod M. N., *The alphabetic numeral system in Attica*, *The Annual of the British School at Athens* 45 (1950) 126–139.
- Тодић Б., *Српско сликарство у доба краља Милутина*, Београд 1998 (Todić B., *Srpsko slikarstvo u doba kralja Milutina*, Beograd 1998).
- Тодић Б., *Старо Нагоричино*, Београд 1993 (Todić B., *Staro Nagoričino*, Beograd 1993).
- Тодић Б., Чанак-Медић М., *Манастир Дечани*, Београд 2005 (Todić B., Čanak-Medić M., *Manastir Dečani*, Beograd 2005).
- Томовић Г., *Морфологија ћириличких најписа на Балкану*, Београд 1974 (Tomović G., *Morfologija ćirilčkih natpisa na Balkanu*, Beograd 1974).
- Томовић Г., *Најпис на цркви Светог Луке у Кошору из 1195. године*, in: *Црква Светог Луке кроз вијекове*, ed. В. Кораћ, Котор 1997, 25–26 (Tomović G., *Natpis na crkvi Svetog Luke u Kotoru iz 1195. godine*, in: *Crkva Svetog Luke kroz vijekove*, ed. V. Korać, Kotor 1997, 25–26).
- Трифунковић Ђ., *Тajно писање*, in: idem, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд 1990² (Trifunović Dj., *Tajno pisanje*, in: idem, *Azbučnik srpskih srednjovekovnih književnih pojmova*, Beograd 1990²).
- Trombley F. R., *Byzantine and Islamic era systems in seventh century*, *Storia della storiografia* 37 (2000) 41–54.
- Трухелка Ђ., *Из старих рукописа II. Рукописна хроника из почетка XVI. вијека*, Гласник Земалског музеја Босне и Херцеговине 6 (1894) 459 [Truhelka Ć., *Iz starih rukopisa II. Rukopisna kronika iz početka XVI. vijeka*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 6 (1894) 459].
- Трухелка Ђ., *Стари најписи из Херцеговине*, Гласник Земалског музеја у Босни и Херцеговини 8 (1896) 325 [Truhelka Ć., *Stari natpisi iz Hercegovine*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 8 (1896) 325].
- Трухелка Ђ., *Старобосански писмени споменици*, Гласник Земалског музеја у Босни и Херцеговини 6 (1894) 775–776 [Truhelka Ć., *Starobosanski pismeni spomenici*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 6 (1894) 775–776].
- Vego M., *Novi i revidirani natpisi iz Hercegovine*, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Arheologija* 15–16 (1960–1961) 265–266.
- Vego M., *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* 4, Sarajevo 1970.
- Војводић Д., *Портрети Вукановића у манастиру Мораца*, in: *Манастир Мораца*, ed. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд 2006, 78–79 (Vojvodić D., *Portreti Vukanovića u manastiru Morači*, in: *Manastir Morača*, ed. B. Todić, D. Popović, Beograd 2006, 78–79).
- Војводић Д., *Српски властеоски портрети и ктиторски најписи у Богородичиној цркви у Ваганешу*, Косовско-метохијски зборник 5 (2013), у штампани [Vojvodić D., *Srpski vlasteoski portreti i ktitorski natpisi u Bogorodičinoj crkvi u Vaganeshu*, *Kosovsko-metohijski zbornik* 5 (2013), у штампани]
- Војводић Д., *Зидно сликарство цркве Светог Ахилија у Ариљу*, Београд 2005 (Vojvodić D., *Zidno slikarstvo crkve Svetog Ahilija u Arilju*, Beograd 2005).
- Воскресенский Г., *Книги пророков в древнеславянском переводе*, Богословский вестник 14/3 (Сергиев Посад 1905) 535, 539 [Voskresenskii G., *Knigi prorokov v drevneslavjanskome perevode*, *Bogoslovskii vestnik* 14/3 (Sergiev Posad 1905) 535, 539].
- Востоков А., *Описание русских и словенских рукописей Румянцовского музея*, Санктпетербург 1842 (Vostokov A., *Opisanie russkikh i slovenskikh rukopisei Rumiantsovskogo muzeja*, Sanktpeterburg 1842).
- Вулетич Вукасовић В., *Стари студенички зборник*, Споменик Српске краљевске академије 38 (1900) 118 [Vuletić Vukasović V., *Stari studenički zbornik*, *Spomenik Srpske kraljevske akademije* 38 (1900) 118].
- Wachter R., *Der Informationsgehalt von Schreibfehlern in griechischen und lateinischen Inschriften*, *Würzburger Jahrbücher für die Altertumswissenschaft* 18 (1992) 17–31.
- Wilhelm A., *Neue Beiträge zur griechischen Inschriftenkunde* 6, Wien 1921.
- Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника, књига I, 1186–1321*, ed. В. Мошин, С. Ђирковић, Д. Синдик, Београд 2011 (*Zbornik srednjovekovnih ćirilčkih povelja i pisama Srbije, Bosne i Dubrovnika, knjiga I, 1186–1321*, ed. V. Mošin, S. Ćirković, D. Sindik, Beograd 2011).
- Златић Ивковић З., *Манастир Никоље у Овчарско-кабларској клисури*, Београд 2005 (Zlatić Ivković Z., *Manastir Nikolje u Ovčarsko-kablarskoj klisuri*, Beograd 2005).
- Жуковская Л. П., *К истории буквенной цифири и алфавитов у славян*, in: *Источниковедение и история русского языка*, 37–43 (Zhukovskaiā L. P., *K istorii bukvЕННОI tšifiri i alfavitov u slavjan*, in: *Istochnikovedenie i istoriia russkogo iazyka*, 37–43).

On the donor's inscription of Prince Miroslav in the Church of St. Peter on the Lim

Miodrag Marković

The Church of St. Peter on the River Lim, today located in the centre of Bijelo Polje (Montenegro), is the endowment of Miroslav, the Prince of Hum, brother of the Serbian ruler Stefan Nemanja. It was built on the remains of an earlier building, in the second half of the twelfth century, and was later reconstructed on several occasions. An inscription engraved in the lunette of the main portal played a very important role in identifying *ktetor* of the church and establishing the date of its construction. In that inscription “Stepan Miroslav” is mentioned as the sole *ktetor*, and it explicitly stated that the prince had built the church, but there was no indication that this referred to the renewal of an earlier shrine: **o-u> ime w%tq&c>a i s%qlana i s%ve&t%a&go d%U&ha y s%Q&anq zavidinq a imenemq rabq b%&/J%& stypanq mroslavq knezq hlqmqskj sqzldahq crqkqvq s%ve&t%a&go ap%sto&la petra oh** (*In the name of the Father, and of the Son, and of the Holy Spirit, I, son of Zavida, the servant of God by the name of Stefan Miroslav, Prince of Hum, built the church of the Saint Apostle Peter oh*).

In order to give the precise date when the Miroslav's foundation was built, the last letters in the inscription – “o” and “h” – could be of great significance. However, their meaning has still not been revealed. So far, two assumptions have been presented and both interpret the said letters as an acronym. In the opinion of Vladimir Ćorović, this is an invocation meaning “o h(risty)” (*o Christ*), while according to Dragan Nagorni, the meaning of the acronym would be “o(brativ[i se] h(ristou)” (*having addressed Christ*). In the context of the whole, it would mean “that Miroslav could have constructed the building by addressing Christ for assistance”. Neither of these two interpretations is acceptable. At the very beginning of Prince Miroslav's inscription, the text already announces that the erection of his endowment was accomplished “in the name of the Father, and of the Son, and of the Holy Spirit,” so that one more invocation to Christ would have been unnecessary, as was the additional statement claiming that the donor had accomplished his undertaking, “by addressing Christ”. Apart from that, we have no evidence of a single analogous example, to assume that an acronym or cryptogram of acronymic form existed in a donor's inscription. The basic purpose of such inscriptions was to give lasting and visible proof of the name of the *ktetor* and the particular details of his deed of donation. Acronyms, cryptograms and similar symbols with a hidden meaning would have brought this intention into question. For the same reasons, neither can one contemplate the assumption that a cryptography was used in the inscription of

Words written in their abbreviated forms were the only thing that made the reading of donor's inscriptions difficult. Searching through dictionaries of the Old Slavonic language showed however, that the last two letters in the inscription from the church of St. Peter, cannot be interpreted either as the abbreviation of any words – no word that was found, beginning with the letter “o” and containing the letter “h”, would have had any sense in the context of that inscription.

In the inscriptions on medieval portals, it was not unusual to mention the builders, sculptors or stonemasons, who had engraved those inscriptions, but none of their names are written in an abbreviated form, anywhere. Hence, there is no basis for eventually assuming that the end of Miroslav's inscription concealed the name of a person who played an important role in building or decorating the church of St. Peter.

Under these circumstances, it appears that there is only one more possibility for interpreting the last two letters in the inscription – perhaps they were written out as alphabetic numerals. In the numeral system of Old Slavonic Cyrillic, the letter “o” signified the number 70 and the letter “h” – the number 600.

The letters were used as numerals in Serbian donor's inscriptions, almost exclusively, in the date. This fact is significant given that the number 600 and 70 were used in dating only to record years, being inappropriate to indicate months, days and indictions. In our case, it would have been the year of the church's construction. If one also takes into consideration the fact that in Serbian *ktetorial* inscriptions the Byzantine era was regularly used, as well as the fact that Prince Miroslav lived in the twelfth century, then it is possible to claim that the letter-numerals “o” and “h” could refer to only one year. This is the year 6670 since the creation of the world. It would follow as a conclusion that the erection of the Church of St. Peter on the Lim was completed between the 1st September 1161 AD and the 31st August 1162 AD.

This kind of interpretation of the last two letters of Miroslav's inscription can be substantiated by several more arguments. But, it also have a few weak points. The first is that the denotation of the year 6670 with the letters “o” and “h” would be incomplete in the Old Slavonic system of numeration. The appropriate numeral sign indicating the number 6000 (q) should stand beside these two letter-numerals. Not a single dated Serbian *ktetorial* inscription is known in which the numeral, designating thousands, is missing in the notation of the year. Still, analogies can be

found in other relevant medieval sources, especially in the Byzantine, Russian and Serbian chronicles.

The absence of the signs representing thousands, in year numbers which were recorded in the chronicles, can be explained by the specific nature of that historiographical genre. The denotation of many successive years, enabled chroniclers to record some of these years incompletely, without fear of the said chronological data being ambiguous. One might say, in addition, that in the domains where the Byzantine era was used, the numeral for thousands in notation of a year was implied even without writing it down, seeing that this numeral was the same throughout the entire Middle Ages. A similar conclusion can be drawn from the fact that it was not written either in the dates of certain old Serbian written sources, in which only one year was mentioned.

The numeral sign for six thousand on the inscription in the church of St. Peter could have been omitted by mistake. Nevertheless, errors of this kind were extremely rare so it is much more probable that Prince Miroslav's stonemason deliberately resorted to abbreviating the notation of the year. In that process, like some chronicler or scribe, perhaps he too considered the numeral for thousands was implicit in phrases denoting years. But, it is also possible that he was obliged to abbreviate indication of the year because very little free space was left in the field for the inscription. For the same reason the stonemason left out some more elements of the date that were not necessary [the introductory words "**vq lyto**" (*in the year*), the month, the day, the indiction].

Doubts in the assumption that the letters "o" and "h" at the end of Prince Miroslav's inscription represented numerals could be raised by the fact that above them, there were no "titlos" – the customary marks of letters used as numerals in the Old Slavonic written sources. However, there are analogies in Serbian medieval epigraphy for this peculiarity in inscriptions, too.

Hence, the greatest difficulty for interpreting the said letters as parts of the date is that the letter "o" (numeric value – 70) was carved on the left side and the letter "h" (numeric value – 600) on the right side. The arrangement of the numerals in multi-digit numbers was not really important in the Old Slavonic system of numeration but the tradition of orthography in the Old Slavonic language required that they be written in the order of size, from left to right, beginning with the largest value. This manner of writing numbers consistently maintained in old Serbian literature and other written sources in indicating year numbers, as well. This is confirmed by all the preserved inscriptions in which there was a date.

Analogies for the reversed order of numerals in the inscription from the Church of St. Peter exist in the Greek alphabetic system of numeration, which permitted the possibility of arranging multi-digit numbers in the ascending order of values, from lower to higher numerals. Moreover, the reversed notation of the year in Greek epigraphy was quite common during Late Antiquity and in the Early Byzantine epoch and is encountered in all regions where the Greek language was used at the time. Nevertheless, we do not know a single example of this kind that appears later than the end of the eighth century, i.e. from the times when the use of the *Creation Eras* (Alexandrian and Byzantine) became dominant in Byzantium.

For this reason, to interpret the two last letters of the inscription from Bijelo Polje, it would be more useful to bear in mind that multi-digit numbers were sometimes expressed by placing the smaller number first in some Old Testament texts. In keeping with the Hebrew source, most of these examples exist in the Pentateuch of Moses and the Book of Ezekiel, but one also encounters them in many other books of the Septuagint. Particularly interesting are two examples that contain important chronological data: in Ch. 8 v. 13 in the Book Of Genesis, it says that the waters of the Deluge subsided "ἐν τῷ ἐνὶ καὶ ἑξακοσιοστῷ ἔτει ἐν τῇ ζωῇ τοῦ Νωε" (*in the first and six hundredth year of the life of Noah*), and in Ch. 6 v. 1 of the Third Book Of The Kings it says that King Solomon began to build the house of the Lord in "ἐν τῷ τεσσαρακοστῷ καὶ τετρακοσιοστῷ ἔτει τῆς ἐξόδου υἱῶν Ἰσραὴλ ἐξ Αἰγύπτου" (*in the fortieth and four hundredth year after the departure of the children of Israel out of Egypt*).

Numerous Old Slavonic manuscripts have been preserved with quoted passages translated literally according to the Greek Septuaginta text. Some of them were of Serbian origin, the oldest originating from the fourteenth century. Apart from that, Russian and Serbian manuscripts have been preserved, testifying that the Old Slavs sometimes wrote the numerals of a year number the other way round, starting with the lowest value, even in cases when they did not rely indirectly or directly on the corresponding Greek model. The earliest Serbian example was discovered in a handwritten *horologion*, which used to be kept in the monastery of St. Mark in Koriša near Prizren. Here, the year when the manuscript came into being – 6983 (= 1474/1475) – was recorded in the ascending order of numerical values; "in the year three and eighty, nine hundred and six thousand". At roughly the same time, the writer of one of the later Serbian chronicles known on the basis of several manuscripts from the sixteenth century denoted the year of the death of King Uroš (6880=1371/1372), in a similar way: "and when the eightieth year unfolded, above the eight hundred and six thousand years, King Uroš died".

Based on the existence of corresponding examples in Greek and Old Slavonic written sources, the conclusion was drawn that the persons who took part in the work on the donor's inscription of Prince Miroslav, could have indicated the year 6760 from the creation of the world, in yet one more, other than the usual way – with an inversion of the alphabetic numerals (as "the year **ohz**"). Still, it is not possible to draw any more reliable conclusion until a source is found, showing that in the Serbian lands, the practice of denotation the year in an reversed form, in numerals or in words, was also known in the twelfth century.

In the absence of such a source, one has to take into account that it was possible to invert the order of numerals of the date in the inscription from Bijelo Polje, by mistake. The errors by the persons who prepared the draft text or the engravers themselves can be observed on many inscriptions created in the Serbian lands during the Middle Ages. Mistakes occurred most often when the stonemason was illiterate, or when he did not use the exemplar while he was engraving the inscription.

The final part of the study presents some more arguments supporting the assumption that the two end letters in the inscription of the donor in the Church of St. Peter were written as alphabetic numerals and, consequently, are

testimony that the church was built in 6670 (=1161/1162). Three arguments are particularly important:

1) All the preserved inscriptions referring to the construction of Serbian medieval churches contain the date. If no date was engraved, the inscription of Prince Miroslav would be the sole exception in Serbian medieval epigraphy.

2) In the inscriptions of the Serbian *ktetors*, the last part of the text most often contained the date. There are numerous examples of this practice and so it is perfectly reasonable to believe that in case of the Miroslav's inscription, too, the date was at the end of the inscription.

3) In the inscription on the portal of the Church of St. Peter, only one person is mentioned – the *ktetor* “Stepan Miroslav, Prince of Hum” even though the territory of Hum was part of Serbia (Raška) in the time of Miroslav. Numerous preserved ktetorial inscriptions of the medieval Serbian nobility and ecclesiastical dignitaries attest the existence of a completely different practice – in each of those inscriptions, beside the name of the *ktetor*, the name of the person who then occupied the ruler's throne of Serbia was also mentioned. On that basis one can conclude that the omission of the name of the sovereign ruler in the inscription of Prince Miroslav could have come about only in the period that preceded

the consolidation of Stefan Nemanja in the position of the grand *župan* of Raška. This was the time between 1150 and 1168, when the Byzantine emperor, Manuel I Komnenos, in imposing the vassal status on Serbia again, was almost incessantly preoccupied with weakening the central power, changing, dismissing or appointing grand *župans* and nominating or elevating regional rulers. At that precise time, four brothers, the sons of Zavida, acquired an important role in the Serbian state – Tihomir, Stracimir, Miroslav and Nemanja. According to the latest research, thanks to Manuel I they were elevated in 1155 to the rank of territorial power-sharing rulers. On that occasion, they acquired the right to administer their shared principalties practically independently, evidence of which, among other things, is in the fact that the sources describe them as “autokrators”. Therefore, it is quite probable that, at that time, in their ktetorial inscriptions, too, they called themselves “autocratic” rulers. However, when Stefan Nemanja after his victory in the battle at Pantino (1168) succeeded in centralising authority in Serbia, his brothers lost the status of “autokrators”. Subsequently, in the regions which they had once administered independently, they governed by order of Nemanja and in his name.